

63.01973
4-75

Богдан ЧОРНОМАЗ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ХХ ст.

(навчальний посібник)

Умань 2011

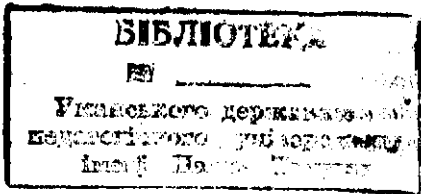
Листопад 63.01973
4-75

Богдан Черномаз

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ХХ ст.

(навчальний посібник)

e 455693u

Умань
2011

УДК 930. 2 «/92/199»(07)

ББК 63.0 я 73

Ч 75

*Рекомендовано до друку
кафедрою історії України Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
(Протокол №5 від 1 грудня 2010 р.)*

Рецензенти:

Кривошея В.В. – доктор історичних наук, професор;

Морозов А.Г. – доктор історичних наук, професор.

Чорномаз Б. *Методологія історії XX ст.*: посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] – Умань, 2011. – 112 с.

ISBN 978-966-477-062-7

Посібник «Методологія історії XX ст.» укладено відповідно до вимог кредитно-модульної системи. На сторінках пропонованого посібника відображено програму навчальної дисципліни «Методологія історії XX ст.», розраховану на студентів, які навчаються в магістратурі. У посібнику відображено орієнтовну структуру курсу засвоєння визначеної програми, тематику рефератів, запитання для повторення вивчених тем курсу. Викладено у скороченому вигляді тези лекцій з основних тем, які мають вплив на формування основних методологічних принципів при дослідженні історичних фактів, подій, періодів.

Даний посібник стане у пригоді студентам-історикам, магістрантам і аспірантам гуманітарних факультетів і всім тим, хто досліджує історію України.

УДК 930. 2 «/92/199»(07)

ББК 63.0 я 73

ISBN 978-966-477-062-7

© Чорномаз Б., 2011 р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Програма курсу	9
Структура залікового кредиту	11
Навчальний проект	12
Приклад оформлення списку використаних джерел	14
Контроль	15
Теми рефератів з методології історії ХХ ст.	16
Матеріали до теми курсу «Методологія історії ХХ ст.»	17
Методологічні основи вивчення історії ХХ ст.	17
Розвиток методології дослідження історії у ХХ ст. Школа «Анналів»	25
Усна історія	37
Історія «знизу»	49
Мікроісторія і її вплив на формування методологічних принципів у дослідженнях історії ХХ ст.	56
Історія понять	64
Візуальна історія	73
Пам'ять, історична пам'ять, колективна пам'ять	80
Історія менталітету	91
Історія ідей	99
Запитання для повторення курсу	108
Список рекомендованої літератури	111

ВСТУП

Історія – слово давньогрецького походження, яке дослівно означає «дослідження, розшукування, розповідь про те, що дізналися під час пошуку інформації про минулі події», тобто про те, що вже відбулося. Історія є однією з найдревніших гуманітарних наук.

Найдревніші зразки написання історій належать давньоєврейським представникам біблійної культури. До їх набутоків слід зарахувати Чотири Книги Царств (православний канон Святого Письма), книги літописів Параліпоменон та частин Біблії, в яких є опис подій, давніших за ті, в яких жив Самуїл і Саул.

До історії належать і записи розповідей про важливі для долі держав і народів події (твори Геродота, Тіта Лівія, Тацита, Полібія та ін.). Також до історії віднесено біографічний жанр, якого дотримувалися деякі давні хроністи (Плутарх, Светоній). Антична культура дала поштовх до написання історій в Єгипті (Манефон) і Вавілонії (Берос).

Дещо своєрідно відбувався розвиток історії у Китаї. В Індії теж історія не розвивалася у звичному для нас розумінні. Перші ознаки появи писемних історій в Індії з'явилися в середні віки, коли на Індію поширився вплив мусульманської культури.

Слово «історія» у значенні, близькому до того, в якому ми розуміємо це слово зараз, уперше застосував Геродот. Під цим словом він розумів спосіб установалення достовірності подій.

Для встановлення достовірності історичних подій дослідники (історики) завжди застосовують багато різних методів. Їх кількість і різноманітність породили необхідність уведення поняття «методологія».

Отже, методологія історичного дослідження – це результат опрацювання здобутої у процесі історичного дослідження інформації та використання дослідниками історії у процесі дослідження ряду різних методів. Для кращого розуміння суті слова «методологія» назвемо декілька основних методів, які використовуються в кожному дослідженні історичних подій. До таких методів належать: порівняння, зіставлення, аналіз, синтез. У результаті застосування методології вдосконалюється світогляд дослідника, який формується в процесі

дослідження, його розуміння сутності досліджуваних історичних процесів і явищ, а відтак відображається на формуванні висновків з результатів напрацювань.

У методології першорядне значення мають не тільки методи дослідження, їх кількість і різноманітність, але і методологічні принципи, за якими дослідник проводить дослідження. Методологічні принципи у процесі еволюційного розвитку історії зазнавали певних змін. Якщо ми спробуємо визначити методологічні принципи, які лягли в основу написання історій античними авторами, то мусимо зазначити, що принципи були не надто складними. Це – історизм, вплив автохтонної міфологізації, прагнення авторів до об'єктивізму.

У ХХ ст. на кількість методологічних принципів уплинули нові ідеї, які засвідчили різноманітність цивілізаційних досягнень людського розуму і вплив людини на розвиток історичних процесів. Для прикладу назвемо декілька ідей чи, радше, ідеологем, які стали своєрідними позначками на шляху розвитку людської цивілізації, як також і ознаками змін методологічних принципів у дослідженнях історичної науки.

1. Ідея комуністичного суспільства (автор і теоретик ідеї Карл Маркс, а практик і експериментатор практичного втілення його ідей – Володимир Ленін і більшовицький уряд Росії)¹.

2. Ідея фашизму (автор і теоретик Беніто Муссоліні, а практик і експериментатор поєднання ідей соціалізму і нацизму Адольф Гітлер і увесь націонал-соціалістичний уряд Німеччини за часу правління націонал-соціалістичної партії)².

3. Ідея глобалізму (автор і теоретик Карл Поппер. Його основні ідеї, викладені у праці «Открытое общество и его враги», стали зручним прикриттям прагнення деяких транснаціональних організацій і корпорацій до світового панування)³.

4. Ідея націоналізму (автор ідеї і теоретик Джузеппе Маціні та його ідейний послідовник в українському варіанті Микола

¹К. Маркс Коммунистический манифест. – М.: «Политпросвет». 1986. – 87 с.

²Доктрина фашизма Бенито Муссолини – Триась. «Возрождение» – La Renaissance 73, avenue des Champs-Élysées-Paris-8. 1938. – 23 р.

³Карл Поппер Открытое общество и его враги. В 2 томах. М. : Международный фонд «Культурная инициатива». 1992. – 446 и 525 с.

Міхновський. Програмна праця М. Міхновського, яка була опублікована на початку ХХ ст. і вплинула на подальший перебіг подій в Україні, має назву «Самостійна Україна»¹.

У ХІХ ст. історики усвідомили, що для дослідника отримати інформацію замало. Інформацію ще треба проаналізувати і перевірити на достовірність. Аналіз завжди передбачає пояснення взаємозв'язку досліджуваної історичної події з іншими історичними подіями.

У процесі досліджень кожен дослідник має справу з масою історичних фактів. Будь-який факт ніколи не буде повністю досліджений, якщо дослідник не з'ясує, що цей факт означає.

Для з'ясування значення проблем, які виникають перед дослідниками історії, у ХІХ ст. було сформовано метод історичного дослідження, якому були притаманні два складники історичного знання: а) достовірність історичної події; б) загальний аналіз перебігу історичної події. Саме тоді історія сформувалася як наука.

На становлення історичної науки мала великий вплив спадщина епохи Просвітництва, яка обумовлювала розуміння історичних процесів з позицій раціоналізму і позитивізму. Згадуючи про наукові течії, потрібно зазначити, що раціоналізм з'явився з епохи Просвітництва разом із видозміною раціоналізму «позитивізмом». Із застосуванням цієї термінології тісно пов'язана новаторська, як на той час, праця Чарльза Дарвіна «Про походження видів», яка вперше була видана у 1859 р. в якій описано радикально новий, на тодішній час, погляд на появу в природі нових видів. Суть новизни полягав у твердженні Ч. Дарвіна про те, що нові види з'являються еволюційним шляхом.

Основоположником «позитивних» теорій у філософії, які виділились у течію у розвитку філософії, став французький учений Огюст Конт, який помер за два роки перед виходом праці Ч. Дарвіна «Про походження видів». Систему своїх філософських поглядів О. Конт сам назвав позитивними, оскільки досліджував лише реальні предмети і явища. Об'єктами теоретичних обмірковувань О. Конта були лише корисні для покращення життя теми.

¹Міхновський Микола Самостійна Україна з передмовою Юрія Колларда – На чужині (підпільне видавця).: «Український патріот». 1948. – 30 с.

Тогочасні історичні дослідження передбачали не просто визначення міри вірогідності джерела, але і пояснювали перебіг і взаємозв'язки історичних подій.

Метою пропонованого посібника ми ставимо допомогу початківцям—дослідникам історії, студентам і аспірантам в отриманні інформації про сучасне застосування найбільш поширених методів досліджень історії періоду ХХ ст., тобто про сучасну методологію.

Зазначимо, що вести мову про сучасний стан методології історії можна у двох аспектах:

а) аспект розвитку методології історичної науки у глобальному масштабі (світовому). Цей аспект на сучасну пору досить ґрунтовно досліджений групою істориків, які у 1929 році об'єдналися в «школу», яка дістала назву «Нові історики», або школа «Анналів»;

б) аспект сучасного стану методології, який уможливує синтез багатьох супутніх з історичною наукою дисциплін, завдяки чому результати синтезу стають придатними для застосування в локально—українському масштабі.

Завдання посібника зумовлені кризовими явищами в гуманітарній сфері сучасного українського суспільства. Кризові явища певною мірою торкнулися і розвитку історичної науки. Разом з тим зазначимо, що у розвитку сучасної української історичної науки ми не спостерігаємо широкого застосування нових методологічних принципів, співзвучних політичним настроям українського суспільства і тим вимогам, які ставить перед нами час. Кожен допитливий дослідник історії, синтезуючи історичну науку із соціологією, нашттовхується на цілковите ігнорування потреби пошуку українською владною елітою варіантів ідеологічного забезпечення існування держави. Аналізуючи цю ситуацію, ми приходимо до висновку, що час усе чіткіше ставить вимогу до підрастаючого покоління істориків поглиблювати знання сучасного рівня розвитку методології, розвивати і вдосконалювати епістемологію (теорію пізнання).

Розвиток української історичної науки до 1991 року (не будемо говорити про її якість у зв'язку з історичними обставинами) опирався на основні принципи позитивістської методології.

Загальноприйнято вважати, що розуміння методології включає в себе застосування методів і засобів дослідження, які застосовуються

не тільки під час дослідження історії, але і в дослідженні інших наук. Проте, коли ми ведемо мову про дослідження історії України, то мусимо враховувати те, що об'єктивні дослідження історії України за період ХХ ст. фактично розпочато лише після проголошення державної незалежності у 1991 році, і українська історична наука ще не встигла набути достатнього досвіду застосування новітніх методологічних засобів. Відтак у середовищі українських істориків-дослідників подій другої половини ХХ ст. не сформовано відповідних методологічних принципів.

Дослідник історії у процесі досліджень завжди формує у своїй свідомості набір методологічних принципів, які повинні бути співзвучні загальнолюдським, загальноновизнаним морально-етичним цінностям, а також настроям соціуму, членом якого він є.

Мусимо констатувати, що пошуки новим поколінням істориків-дослідників методологічних принципів, які б відповідали загальноприйнятим морально-етичним критеріям, є актуальною і досі не вирішеною проблемою. До цього зауважимо, що ця проблема повинна була б бути вирішена ще на початку 90-х років ХХ ст. – саме тоді, коли дійсність вимагала від українського соціуму прийняти зовсім нову шкалу суспільних цінностей. Внесок у вирішення цієї проблеми, яка і досі не вирішена, ми і плануємо здійснити при написанні даного посібника.

Приймаючи до написання пропонованої праці, ми виходимо з того, що до настання періоду незалежності України її історія була нещадно сфальсифікована, а в багатьох моментах, які було важко сфальсифікувати, – замовчувалась. Тому в тогочасних історичних дослідженнях історики обмежувалися лише дозволеними для використання в дослідженнях історичними джерелами і матеріалами та застосовували у своїх дослідженнях цензуровані методи об'єктивізму та історизму, які завдяки старанному дозуванню тенденційно підібраних цензурою джерел завжди приводили історика до передбачуваних висновків.

На сторінках пропонованої праці ми здійснимо спробу розширити пізнання обсягів сучасної методології історії, оскільки методологія ХХ ст. має характерну специфіку не тільки для України, але і для всіх посттоталітарних держав.

Програма курсу

Тема 1. Загальні поняття про методологію історії.

❖ Методологія як окремо виділене супутнє з історичною наукою відгалуження.

❖ Становлення методології:

а) методологія і методологічні принципи, яких дотримувалися дослідники історії до початку ХХ ст;

б) поява нових підходів до досліджень історії (на початку ХХ ст.).

Тема 2. Школа «Нові історики», або школа «Анналів».

❖ Історія виникнення нової школи «Нові історики».

❖ Вплив науково-пізнавальних здобутків школи «Анналів» на процес формування методології історії.

❖ Вплив школи «Нові історики» на еволюцію історичної науки.

Тема 3. Усна історія.

❖ Дискусії в середовищі істориків про «надійність» і «достовірність» інформації, отриманої методами усної історії.

❖ Рівень зацікавлення усною історією в країнах Європи й Америки.

❖ Усна історія, в окремих випадках, як єдине джерело інформації для встановлення достовірності і особливостей перебігу історичних подій, їх наслідки і характер сприйняття широкими верствами населення.

Тема 4. Історія «знизу».

❖ Сучасне розуміння поняття «історія знизу».

❖ Сучасний стан наукового розпрацювання проблеми «історія знизу» у країнах Західної Європи.

❖ Проблеми, які виникають при дослідженні «історії знизу» на пострадянському просторі, зокрема і при дослідженні «історії знизу» на території України.

❖ Перспективи наукового опрацювання проблематики «історії знизу» в умовах розвитку епістемології країн пострадянського простору.

Тема 5. Мікроісторія.

❖ Поняття «мікроісторія» і значення мікроісторії у розвитку

історичної науки.

- ❖ Сучасний рівень досліджень мікроісторії як проблеми.
- ❖ Межі видноколу питань, які входять у значення поняття «мікроісторія».
- ❖ Технологія і масштаби досліджень, які є обов'язковими при дослідженні мікроісторії.
- ❖ Функціоналістичні властивості мікроісторії та її функціональна подібність до історії побуту.

Тема 6. Історія понять.

- ❖ Історія понять і соціальна історія.
- ❖ Методи дослідження історії понять.
- ❖ Взаємозалежність між суспільно-політичною стабільністю і єдністю розуміння понять.

Тема 7. Візуальна історія.

- ❖ Сучасний ступінь наукового дослідження візуальної історії і практичне застосування знань візуальної історії.
- ❖ Візуальна історія як допоміжний об'єкт при дослідженнях історичних подій.
- ❖ Джерела візуальної історії: фотографія, пам'ятки архітектури, музейні експозиції, антикваріат, предмети побуту, колекції тощо.
- ❖ Проблема зв'язку між об'єктом і суб'єктом візуальної історії.

Тема 8. Пам'ять, історична пам'ять, колективна пам'ять.

- ❖ Причини актуалізації досліджень аспектів пам'яті у XX ст.
- ❖ Пам'ять про те, що відбулося.
- ❖ Історична пам'ять.
- ❖ Колективна пам'ять.
- ❖ Дидактичне значення пам'яті.

Тема 9. Історія менталітету.

- ❖ Менталітет як етнічна ознака нації.
- ❖ Природа менталітету.
- ❖ Складові формування менталітету.
- ❖ Менталітет як об'єкт агресії загарбників.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

Для магістрантів історичних факультетів

№ п/п	Назва модуля, теми	Лекції	Семинари	Самост. з-ня	Індив. робота
Змістовний модуль 1.					
1.	Загальні поняття про методологію історії	2 год	2 год		
2.	Школа «Анналів», або школа «Нові історики»	2 год			
Змістовний модуль 2.					
3.	Усна історія	2 год	2 год		
4.	Історія «знизу»	2 год	2 год		
5.	Мікроісторія	2 год	2 год		
6.	Історія понять	2 год	2 год		
7.	Візуальна історія	2 год	2 год		
8.	Пам'ять, історична пам'ять, колективна пам'ять	2 год	2 год		
9.	Історія менталітету.	2 год	2 год		
	Всього:	18 год	16 год		

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

- 90-100 балів – відмінно (А)
 83-89 балів – добре (В)
 76-82 бали – добре (С)
 67-75 бали – задовільно (Д)
 60-66 балів – задовільно (Е)
 35-59 балів – незадовільно з можливістю повторного складання (FХ)
 1-34 бали – незадовільно з обов'язковим повторним курсом (F).

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

(Індивідуальне навчально-дослідне завдання)

У навчальному посібнику «Вища освіта України і Болонський процес» для студентів цей вид роботи окреслено так:

«Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) – вид позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідного чи проектно-конструкторського характеру, яке використовується у процесі навчання програмового матеріалу навчального курсу і завершується складанням підсумкового екзамену або заліку. ІНДЗ – це завершена теоретична або практична робота в межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, отриманих у процесі лекційних, семінарських, практичних та лабораторних занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток самостійної роботи».

Студент повинен оформляти своє ІНДЗ у вигляді реферату.

Реферат (від латинського рефері – доповідано) – короткий виклад (перед аудиторією або в письмовій формі) наукової праці, вчення, змісту книги тощо.

Реферат – це перша з письмових науково-узагальнювальних робіт, яку виконують студенти ВНЗ. Під терміном «реферат» об'єднано два різні види робіт.

1. Рефератом називають короткий проблемний виклад книги або статті, в якому виокремлюють головні ідеї дослідження.

2. Рефератом також називають короткий виклад наявних у науковій літературі концепцій обраної наукової проблеми. Саме такий тип реферату і виконують студенти.

Студентський реферат – це найменш самостійний різновид письмової наукової роботи. Виходячи з визначення, він не може містити ніяких елементів новизни. Достатньо грамотно і логічно репрезентувати головні ідеї із заданої теми, які містяться в кількох джерелах, а також згрупувати їх за точками зору.

Підготовка реферату покликана:

- ✧ поглибити, систематизувати і закріпити знання з однієї з тем, які є супутніми історичній науці;
- ✧ сприяти формуванню методологічних принципів при вивченні історичних подій;
- ✧ виявити рівень готовності студента робити узагальнення і теоретичні висновки, рівень готовності до використання у вивченні історичних подій міждисциплінарного синтезу;
- ✧ виявити здібності студента застосовувати поряд з методами об'єктивізму та історизму методи, започатковані школою «Нові історики».

Етапи підготовки реферату:

- ✧ вибір теми;
- ✧ вивчення літератури і розробка плану реферату;
- ✧ оформлення реферату;
- ✧ захист реферату в аудиторії.

Обсяг реферату: до 15 писаних сторінок.

Вимоги до реферату: реферат повинен складатися з плану, вступу, основної частини, висновків і списку використаної літератури. У вступі потрібно відобразити ступінь наукового розпрацювання теми, її актуальність. Відобразити, чи викликає вона суспільний інтерес.

Приклад оформлення списку використаних джерел

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Монографія: Один, два, або три автори	Шатайло Олег. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини. – Дрогобич: «Відродження», 2009. – 189 с. Суєлов О.П., Вишневецька В.А. Програмно-цільове управління: аспект моделювання. – К.: Знання, 1998. – 131 с. О. Діленко, В. Стефанович, Б. Чорнюк. Збірник археологічних пам'яток Умащини. – Умань. : Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2006. – 343 с.
Чотири автори	Культури в законі: стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / Укр. Центр культ. досліджень, Ін-т культурної політики, В. Солюдовіч, О. Гриценко, М. Стріха, В. Вичерсткий, заст. ред. О. Гринько. К.: 1998. – 100 с.
П'ять та більше авторів	Принципи менеджменту: Конспект лекцій / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; Укл.: О.О. Мамалуй, О.С. Марченко, Л.С. Шевченко та ін. – Х., 1997. – 109 с., ілюстр. табл.
Колектив авторів	Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / М-во освіти України, Голов. упр. серед. освіти. – К.: Ірпінськ: Вид.-торг. Фірма «Перун», 1998. – 63 с. табл.
Багатотомні видання	Всемирная история: В 24 т. / Авт. Кол.: А.Н. Бадак, Н.М. Волчек, И.Е. Войнич и др. – Минск: Литература, 1997. – Т. 4: Эллинистический период. – 608 с.
Перекладні видання	Светоний Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей. Пер. с лат. М.Г. Гаспарова / Предисл. И примеч. М.Л. Гаспарова, Послесл. М.Л. Гаспарова, Е.М. Штерман. – М.: Правда, 1991 – 512 с.
Збірники наукових праць	Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова наук. Термінологія: Міжвід. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДДУ, 197. – 192 с.
Словники	Архівістика. Термінолог. словник / ГАУ при Кабінеті Міністрів України, УДНДАСД, Авт.-упоряд.: К.Е. Пшовляцький (голова), С.Г. Кулешов, І.В. Малиш та ін. – К.: Вид.-дім «КМ Академія», 1998. – 106 с.
Дисертації	Петренко О.П. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII ст. – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини: Дисертація канд. іст. наук 07.00.01. – Київ, 2005. – 204 с.
Автореферати дисертацій	Орлик В.М. Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990 рр.): Автореф. дисерт. канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський ун-т імені Т. Шевченка. – Київ, 1998. – 17 с.
Опубліковані документи	Доповідна записка Організового відділу правління Укрколгоспциентру про причини виходу селян з колгоспів України // Колективізація і годод на Україні, 1929-1933: Зб. док. і мат. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 525-531.
Архівні документи	Черкаський державний обласний архів. Фонд 32, сп. 3622, Арх.4.
Електронні документи	Порядок користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі та територіальним громадам // www.archives.gov.ua/Low-base/Regulations/2003-07-08/php
Електронні публікації	Агамов А. Компьютер и генеалогия (опубликовано в журнале «Компьютера» № 39 от 29 сентября 1997 года) // www.computerra.ru/Artikules/1997-29-09.php

КОНТРОЛЬ

Контроль на семінарських заняттях вкпочає в себе декілька категорій оцінок знань та практичних умінь студентів. Кількість зароблених балів може коливатися в залежності від виду виконаної роботи:

1. основне повідомлення за темою семінарського заняття;
2. відповіді на додаткові питання викладача;
3. рецензування відповіді;
4. доповнення;
5. участь у дискусії.

Якщо студент під час семінарського заняття поводить себе пасивно і не бере участі в обговоренні питань, то він не отримує балів. У випадку, коли студент на пропозицію викладача не в змозі відповісти на питання або виконати інше завдання з теми семінару, то він отримує «нуль балів».

Упродовж семестру студент виконує ІНДЗ (реферат). Студент має можливість консультуватися з викладачем. Захист виконаного завдання відбувається відповідно до графіку, який встановлюється викладачем.

Упродовж семестру на семінарських заняттях проводяться дві контрольні роботи. Контрольна робота розробляється викладачем у вигляді тестових завдань. Ці завдання включають у себе знання хронології появи нових методологічних підходів до досліджень і вивчення історії, знання найбільш уживаних термінів, прізвиська персоналій, які вносили певні зміни у процес вдосконалення методології історії.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ З МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ ХХ ст.

1. Методологія і її становлення.
2. Школа «Нові історики».
3. Методологія і міждисциплінарний синтез.
4. «Усна історія» і її значення в розвитку історичної науки.
5. Історія понять.
6. Візуальна історія.
7. Історія побуту.
9. Історія менталітету.
10. Мікроісторія.
11. Історія «знизу».
12. Історія довкілля.
13. Проблема джерел.
14. Пам'ять, досвід, історична пам'ять.
15. Історія ідей.
16. Жіноча історія.
17. Заморська історія.
19. Історія читання.
20. Міждисциплінарний синтез і його значення в історичних дослідженнях.
21. Розвиток усної історії в Україні і її вплив на вдосконалення методології досліджень історії України.
22. Колективна пам'ять.
23. Історична пам'ять.

МАТЕРІАЛИ ДО ТЄМИ КУРСУ «МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ХХ ст.»

Тема 1: Методологічні основи вивчення історії ХХ ст.

Завдання:

1. З'ясувати значення методології як поняття.
2. Пояснити методологію історії в контексті загальноєвропейського розвитку історичної науки до появи історичної школи «Нові історики».
3. Показати шляхи розвитку методології історії у другій половині ХХ ст.:
  - ✧ Перший шлях – радянський;
  - ✧ Другий шлях – екзильний;
  - ✧ Третій шлях – в умовах ідеологічного пресу в епоху комуністичного тоталітаризму.

Методологія – це:

- ✧ Методи дослідження, які застосовуються в будь-якій науці.
- ✧ Наука про методи пізнання в дослідженнях, які є універсальними і застосовуються теж в усіх науках.
- ✧ Методологією історичної науки є теорія здобуття знань про історичний процес. Основою методології є сукупність пізнавальних принципів та дослідницьких методів, що використовуються у процесі історичного пізнання. У такому вигляді методологія виступає як загальний метод дослідження історичної науки.

Основні методологічні принципи, за якими здійснюються історичні дослідження:

1. Статистичний.
2. Ретроспективний.
3. Об'єктивний.
4. Хронологічний
5. Порівняльно-історичний
6. Аналітичний.

Навівши низку методологічних принципів і методів, ми можемо зробити висновок, що методологія – це вчення про правила мислення при створенні теорії науки. Такий підхід до розуміння методології був би дуже спрощений, оскільки в багатьох працях сучасних науковців

методологію поділено на фундаментальну і загальнонаукову. Основою фундаментальної методології вони вважають діалектику пізнання природи, суспільства і мислення, оскільки діалектичний підхід дає змогу пояснити причинно-наслідкові зв'язки в історичних явищах, а також дає можливість пов'язати між собою досвід і факти. А загальнонаукова методологія – це методи, які вживаються в дослідженнях будь-яких наук¹.

У середовищі науковців загальновідомою обов'язковою передумовою історичних досліджень історії має бути, перш за все, певна кількість джерельного матеріалу, відповідно зафіксованого, задокументованого, придатного для подальшого наукового опрацювання із застосуванням різноманітних наукових методів досліджень. Якщо сказати іншими словами, то передусім повинно бути кількісне накопичення історіографічного матеріалу, придатного для подальшого дослідження.

До проголошення незалежності України в істориків не було можливості працювати з нецензурованими історіографічними джерелами. Існувала система «спецхранів», і величезний масив історичних джерел дослідниками не використовувався зовсім.

Після проголошення незалежності України українські історики максимально використали можливість працювати в розсекречених архівах і публікувати свої напрацювання без нагляду цензури. Результатом їхньої праці стала поява у друкованому вигляді ряду монографій, збірників документів, аналітичних статей. Можна вважати, що за 10-15 років період первинного накопичення джерельного матеріалу, готового для подальшого наукового опрацювання, було завершено.

У практиці історичних досліджень у країнах, у яких ніколи не було великих проблем із документуванням історичних подій і які ми називаємо «розвиненими» (Західна Європа, Америка, Росія), у ХХ ст. почали застосовуватися методи синтезу історичної науки з іншими суміжними з історичною наукою гуманітарними дисциплінами, і це створило можливість розширити кількість методів досліджень і значно їх удосконалити. З огляду на це, слід зазначити, що в Україні кількість

¹Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності – К.: «Знання-Прес», 2003. – С. 54-79.

застосовуваних методів у дослідженнях історії відчутно відстає від тої кількості, яка застосовується в європейських країнах. Для такого стану речей є ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, про які ми дотично будемо згадувати далі.

Порівнюючи сучасний рівень розвитку історичної науки в Україні з рівнем розвитку у країнах, які ми традиційно називаємо високорозвиненими, бачимо, що за логікою розвитку історичної науки українська історична наука йде тим же шляхом, яким уже пройшли цивілізовані країни, які відрізняються від України тим, що не зазнали впливу більшовицького тоталітаризму.

Простежимо за тим, як саме йде процес удосконалення і формування методології української історії.

У процесі дослідження історик у силу своєї ерудованості застосовує ряд уже апробованих методів, а також нові. Для досягнення результату він змушений використовувати суміжні гуманітарні дисципліни. У результаті опрацювання здобутої у процесі дослідження інформації та синтезу знань з інших гуманітарних дисциплін у дослідника вдосконалюється світобачення, виробляється його особисте тлумачення суті історичних процесів.

Історичні дослідження – це результат опрацювання здобутої інформації та використання у процесі її дослідження ряду апробованих методів, серед яких мають бути традиційно використовувані дослідниками історії – зіставлення, порівняння, аналіз, синтез. Практичне відображення методології проявляється у вдосконаленні світогляду дослідника, набутому у процесі дослідження і його розумінні сутності досліджуваних історичних процесів і явищ, а відтак, і в якості висновків, отриманих з аналізу результатів дослідницьких напрацювань.

В основу методології досліджень, які проводилися істориками до початку ХХ ст., було покладено раціоналізм епохи Просвітництва та ідеї раціоналізму, сформульовані О. Контом, та гегелівське розуміння історичних процесів, що дало можливість збагатити історичну науку двома ідеями – ідеєю єдності всесвітньої історії з ідеєю прогресу².

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в еволюційному процесі розвитку

²Высшегородцева О.В., Счастливец Р.А. Философия науки методология и история конкретных наук. – М.: «Канон», 2007. – С. 327-380.

історичної науки стають популярними ідеї європейських мислителів. Якщо на розвиток політичної думки, а відтак, і на формування методології мали визначний вплив постаті європейської науки, зокрема концепція всесвітньої історії Гегеля, то усвідомлення історичних процесів відбулося під впливом ідей «романтичного історизму» Йогана Гардера, Дж. Віко та ін. Автори тодішніх досліджень історії у своїх, по суті, позитивістських методологічних принципах висвітлювали тенденції розвитку історії, які на той час набули відповідного розквіту у Європі. Аналіз шляху розвитку української історичної науки дає нам підстави твердити, що основою нових методологічних принципів в українській історичній науці, які з'явилися на початку ХХ ст., теж стали ідеї Й. Гардера та поняття національної ідеї, сформульовані на початку ХХ ст. Миколою Міхновським у його творі «Самостійна Україна»¹.

Після 1991 року на всьому пострадянському просторі вибухоподібно відбулося кількісне зростання дослідників історичних подій, і як результат масової дослідницької праці стала поява великої кількості наукових і депонованих видань. Саме тоді на сторінках багатьох праць стали помітними спроби використання суміжних з історичною наукою дисциплін.

Слід підкреслити, що застосування українськими істориками в дослідженнях суміжних з історичною наукою дисциплін гуманітарної сфери відбулося цілком на інтуїтивному рівні. Обсягом знань, які стали здобутками істориків у ХХ столітті, було забезпечено формування нових методологічних принципів у дослідженнях.

Загальний розвиток методології історії, який відзначився в європейських країнах значними успіхами, не міг впливати на перебіг еволюційних процесів в історичній науці України, оскільки в Україні 1917 року розпочалася Національно-демократична революція, яка невдовзі закінчилася остаточною поразкою українських державницьких національно-патріотичних сил і ліквідацією української історичної науки та фізичним знищенням фахівців-істориків. Утвердження на початку ХХ ст. таких відомих істориків, як Михайло Грушевський, Наталка Полонська-Василенко, Іван

¹ Міхновський Микола. Самостійна Україна з передмовою Юрія Колларда – На чужині (підцильне видання): «Український патріот», 1948. – 30 с.

Крип'якевич і ряду інших, свідчить про те, що українська історична наука у першій половині ХХ ст. мала інтелектуальний потенціал розвитку, щоб вивести історичну науку на один рівень з іншими європейськими країнами. Та після поразки Національно-демократичної революції і утвердження в Україні більшовицької влади розвиток української історичної науки був брутально придушений. Видатний історик Полонська-Василенко була змушена емігрувати, Михайло Грушевський опинився в умовах творчої ізоляції і помер за загадкових обставин. Іван Крип'якевич опинився в ролі об'єкта таємного нагляду і контролю більшовицьких спецслужб. Для української історичної науки в Україні настав період відставання і занепаду, який продовжувався до 90-х років ХХ ст.

Однозначно твердити, що в республіках СРСР, і в тому числі в Україні, під час домінування більшовицького режиму історичної науки зовсім не існувало, не можна. Вона існувала, хоча розвивалася за напрямками, визначеними контролюючими державними спецслужбами, і була під постійним наглядом правлячого режиму⁴.

Методи, які застосовувалися в історичних дослідженнях на території СРСР, були досить обмежені порівняно з кількістю методів, застосовуваних у той час у Європі.

Перелічимо найбільш уживані, які використовувалися в СРСР:

- ✧ Геологічні.
- ✧ Зоологічні.
- ✧ Антропологічні.
- ✧ Математичні.
- ✧ Психологічні.
- ✧ Статистичні.
- ✧ Фізичні.
- ✧ Географічні.
- ✧ Лінгвістичні.

Перелічені методи були основою історичних досліджень у Європі до ХХ ст. А з 1929 року видкоколи історичних зацікавлень істориків розширюються, і європейська історична наука за ознаками розвитку

⁴Білокоць С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К.: «Полімед», 1999. – 446 с.

методології виривається далеко вперед порівняно з розвитком історичної науки в СРСР, у тому числі і в Україні. Розвиток методології історії на теренах СРСР застиг на рівні європейського розвитку, який був у XIX ст., і так тривало аж до розвалу СРСР у 1991 році.

Наукові праці з історії України, які з'явилися після 1991 року, не відзначаються надто широкими теоретичними здобутками з галузі епістемології та методології. Українські історики на інтуїтивному рівні вдосконалювали методологію, базуючи її на синтезі історії з іншими гуманітарними науками. Такий стан справ зумовлений своєрідною специфікою, породженою підневільним статусом, спричиненим домінуванням Росії в усіх сферах життєдіяльності українців як нації, який тривав упродовж 350 років.

Аналіз етапів розвитку української історичної науки дає нам підстави твердити, що основою нових методологічних принципів української історичної науки, які з'явилися після 1991 року, стала національна ідея, а використання суміжних з історичною наукою гуманітарних дисциплін, які були для українських істориків новими, відбулося цілком на інтуїтивному рівні без урахування набутків європейських історичних шкіл, які в той час мали великий досвід використання для вдосконалення методології інших супутніх з історичною наукою гуманітарних дисциплін. Характеристику цих нових гуманітарних дисциплін, які ми маємо на увазі, ми подамо на наступних сторінках пропонованої праці.

Оскільки ми в наших дослідженнях виходимо на науково не досліджені українськими науковцями терени і маємо намір використовувати нові або маловикористовувані у вжитку поняття, то вважаємо доречним з'ясувати значення того, що ми розуміємо під словами «національна ідея».

Українська національна ідея – це визнання права українського народу на самовизначення та пошук його оптимальних форм. Поняття, яке ми виражаємо словами «українська національна ідея», у практичному застосуванні означає дії, спрямовані на:

- ❖ формування української народності, а потім і нації;
- ❖ формування етнонаціонального світогляду;
- ❖ збереження національної культури, мови, літератури, створення принципів національної освіти;

- ✧ турботу про комфортні умови проживання народу, забезпечення його духовної свободи;
- ✧ боротьбу проти спроб національного гноблення, політики асиміляції чи будь-яких інших ознак поглинання української ідентичності;
- ✧ виховання гідності, патріотизму, любові до свого народу;
- ✧ нетерпимість до будь-яких проявів шовінізму;
- ✧ відстоювання державної незалежності в усіх проявах громадсько-політичного життя;
- ✧ відстоювання внутрідержавної міжнаціональної злагоди і гармонії².

Навколо національної ідеї консолідувалося покоління української інтелігенції, яке у 1917 р. стало творцем Української Народної Республіки (УНР), очолюваної Центральною Радою. Національна ідея була дороговказом творцям політики «українізації», яку в першій половині 20-х років ХХ ст. започаткували українські комуністи Микола Скрипник, Олександр Шумський, Влас Чубар, Микола Хвильовий та інші³.

Після поразки Національно-демократичної революції і падіння УНР в Україні настав новий період розвитку історії, який був характерний тим, що розвивався трьома шляхами і тривав 70 років (до 1991 р.).

Оскільки ми ставимо собі за мету визначення методологічних принципів розвитку історії України у ХХ ст., то для досягнення мети конкретизуємо умови і шляхи розвитку тогочасних історичних подій.

Перший шлях розвитку історії України ХХ століття характерний умовами повної політичної залежності України від Росії і результатами реалізації її асиміляторської політики.

Дослідники історії України, здійснюючи свої дослідження, змушені були підпорядковуватися вимогам та заборонам цензури та інших контролюючих органів влади.

Другий шлях розвитку української історичної науки був започаткований після падіння УНР за межами впливу більшовицьких владних інституцій, тобто в екзилі (Паталія Полонська-Василенко,

²Павленко В.Б. Митхненко А.М. Лисова С.М. та ін. Історія України: Навчальний посібник. – К. : «Наукова думка», 2003. – С. 60-64.

³Субтельний Орест. Україна історія. – К. : «Либідь», 1992. – С. 338.

Тарас Гунчак, Ярослав Прицак, Петро Мірчук та ін.).

За таких передумов не могла розвинутися методологія і було неможливим існування єдиних методологічних принципів, на основі яких можна б було вести мову про розвиток історії України взагалі або ж визначати особливості методології. Історична наука історії України в той час вела боротьбу за своє утвердження.

Третій шлях – це шлях розвитку української історичної науки в умовах ідеологічного пресу тоталітарного комуністичного режиму з умовою засвоєння визначених ідеологічними парадигмами напрямів в історичних дослідженнях. Тобто це був шлях ідеологічного конформізму, який інспірувався домінуючими в Україні режимами чи державами і завжди мав далекосяжну політичну мету, спрямовану на цілковиту асиміляцію українців і освоєння їхнього життєвого простору.

У нових суспільно-політичних умовах (після проголошення незалежності) відроджена українська історична наука приречена пройти етапи еволюційного розвитку, етапи зростання і вдосконалення. Першими кроками на шляху до прогресу є поява історичних досліджень, пов'язаних із суміжними гуманітарними науками: соціологією, філософією, психологією тощо. Та вести мову про достатню кількість і відповідний рівень наукових праць вітчизняних істориків, які базувалися б на нововідкритому історіографічному матеріалі у синтезі із іншими гуманітарними дисциплінами чи специфічними відгалужками царини історії, такими, як мікроісторія, візуальна історія, усна історія, історія повсякденного життя, історія ментальності, психоісторія, історія ідей тощо, напевно, ще зарано.

Тема 2. Розвиток методології дослідження історії у XX ст. Школа «Анналів».

Завдання:

- ✧ Розвиток української історичної науки після проголошення незалежності.
- ✧ З'ясувати місце і значення методології історії в контексті загальноєвропейських процесів розвитку історії у XX ст.
- ✧ Дати основи знань про причини появи школи «Анналів» і про сам факт її появи.

У XX столітті європейським історикам стало недостатнім досліджувати історію за правилами позитивістів, дотримуючись лише принципів історизму та об'єктивізму. Виникають нові теорії, які базуються на критиці «Концепції всесвітньої історії» Гегеля (О. Шпенглер, А. Тойнбі).

Це не дивно, оскільки рівень тодішніх наукових досягнень історичної науки, а відтак і поняття методології та методологічних принципів не могли задовольняти фахівця–історика, обізнаного з рівнем розвитку історичної науки, яка досить успішно розвивалася в багатьох країнах Західної Європи та Америки.

У 1929 р. на Заході виникає нова впливова школа істориків – школа «Анналів». Вона була започаткована молодими випускниками Гарвардського університету, які об'єдналися навколо журналу «Аннали соціальної та економічної історії», що видавався Люсьєном Февром і Марком Блоком (вихованцями Гарвардського університету). З появою школи «Анналів» у середовищі істориків з'являється поняття «Нова історія», а анналістів ще називають «Новими істориками»¹.

Поява у XX ст. нової течії історичного мислення була поштовхом до вироблення нових підходів в історичних дослідженнях. Сутність новаторства представників школи «Анналів» полягає у застосуванні міждисциплінарного підходу у вивченні історії.

Свого часу, аналізуючи успіхи істориків у напрямку пізнання і пояснення історичних подій і явищ, І. Кант писав: «Дослідники законів

¹Пітер Берк Д. Шарп, Д. Скотт (одинадцять авторів) Нові перспективи історіописання. П. Берк Нова історія: її минуле й майбутнє. – К. : «Ніка – Центр», 2004. – С. 15.

природи зрозуміли, що розум бачить тільки те, що сам конструює за власним планом, усвідомлюючи, що за принципами своїх розмірковувань він повинен іти вперед згідно із законами еволюційного розвитку і змушувати природу відповідати на його запитання, а не плестися за нею наче на повідку, оскільки в разі випадкового спостереження, відмінного, не зв'язаного з попередньо заготовленим планом явища, розум шукає відповідний закон і відчуває в ньому потребу. Розум повинен підходити до розуміння природи, з одного боку, зі своїми принципами, які між собою узгоджуються і можуть мати силу закону, і з другого боку, з експериментами, придуманими відповідно до цих принципів для того, щоб черпати з природи знання, але не як школяр, якому вчитель показує все, що він захоче, а як суддя, який змушує підозрюваного відповідати на задані запитання»².

Послідовники школи «Анналів» не тільки залишили блискучі приклади застосування міждисциплінарних підходів у своїй історіографічній практиці, але і обґрунтували значення таких підходів, як фундаментального принципу наукового пізнання минулого.

Такий висновок впливає з усього комплексу історико-теоретичних уявлень фундаторів школи «Анналів» про історію як глобальну науку про людину в суспільстві, яка повинна пізнавати минуле в єдності з усіма окремими елементами, які складають картину минулого.

До появи школи «Анналів» у середовищі науковців ще тривали дискусії, чи варто історію вважати наукою, чи ні. Згідно з тодішніми константами, «справжньою» наукою історію можна було назвати лише в тому разі, коли б в ній була відображена велика кількість схожих між собою явищ, які повторювалися б з якоюсь певною періодичністю і між ними можна було б встановити якісь закони взаємозалежності. Якщо сказати іншими словами, то, встановивши закономірності змін явищ, зараховувати їх до наперед передбачуваних³. Реально ж об'єктами історичних досліджень є окремі явища і факти минулого, і вони не подібні один на одного. Тому супротивники тези про історію

²Кант І. Критика чистого розуму – М., 1994. – С. 16-17.

³Дюпон-Мельниченко Ж., Адолуров В. Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 203. – С. 12.

як науку були переконані, що історію потрібно вважати радше мистецтвом розповіді про минуле, ніж наукою.

Насправді в кінці XIX ст. вже можна було сформулювати ряд історичних законів, які були визначені тодішніми істориками:

1. Закони функціонування сфер суспільного життя в якісь конкретній історичній епосі, наприклад, закони феодальної економіки.

2. Закони перебігу історичних процесів як закони переходу від однієї історичної епохи до іншої, наприклад, закони змін формацій в теорії марксизму, або змін цивілізацій при цивілізаційному підході.

3. Закони співвідносності між різними сферами суспільного життя у якомусь конкретному історичному періоді в межах окремо взятого соціуму. Наприклад, закони впливу ідеологічної пропаганди на соціально-політичне життя в умовах тоталітаризму⁴.

Після появи школи «Анналів» її прихильники змінили уявлення про те, що предметом дослідження істориків є лише «розповіді» про минулі відокремлені за суттю події. Від вивчення окремих подій «анналісти» перейшли до масових і повторюваних суспільних явищ. «Анналісти» встановили зв'язок між історичними явищами і процесами, які були розділені у просторі і часі.

Один з основоположників школи «Анналів» Марк Блок вважав, що знання окремих подій чи фрагментів історичного минулого, якщо їх вивчати окремо, ніколи нас не приведуть до повного розуміння фрагментів чи цілих подій⁵. «Анналісти» вважали, що коли йдеться про вивчення глобальної історії, то слід застосовувати і глобальну методологію, а коли йдеться про конкретну країну чи конкретну подію, то методологічні принципи повинні застосовуватись локально і відповідати масштабам події чи країни, яка є об'єктом нашого дослідження.

«Анналісти» у процесі своїх досліджень не приділяли головної уваги «великим» людям і політичній історії, вперше звернули увагу на інші об'єкти досліджень – суспільство, культуру, побут тощо.

У процесі досліджень історії виникла необхідність залучати до аналізу окремих подій і інші суміжні з історичною наукою дисципліни.

⁴Уйбо А.С. Теория и историческое познание. – Таллин, 1988. – С. 100.

⁵Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М., 1986. – С. 88.

У дослідженні майже кожної історичної події виникала потреба використати не одну суміжну з історичною наукою дисципліну, а декілька. Так виникла потреба досліджувати історію шляхом синтезу різних дисциплін, які висвітлюють різні сторони життєдіяльності та політичної і соціальної поведінки людини і саму людину як представника конкретного організованого соціуму.

Власне, послідовники школи «Анналів» вважали своїм найважливішим досягненням відстоювання міждисциплінарного підходу і синтезу наук супутніх з історичною наукою. Вони вважали, що синтез є одним із найважливіших аспектів досліджень історії і першорядною необхідністю в дослідженнях історії. «Анналісти» вважали, що без синтезу історії з супутніми дисциплінами робити дослідження немислимо⁶. Приклад використання такого підходу було яскраво продемонстровано у статті Люсьєна Февра «Історія сучасної Росії. За синтез проти «картинної історії», опублікованій в Парижі у 1933 році. Стаття була опублікована як критика на тритомник групи емігрантських істориків Ш. Сеньбоса, П. Мілюкова та ін. з назвою «Історія Росії з давніх часів до 1918 року».

Л. Февр нещадно критикує тритомник. Спочатку в поле його критики потрапляє концепція праці, за якою автори звели разом сільське господарство Росії, промисловість, торгівлю, літературу і мистецтво⁷. Л. Февр називає тритомник «комодною» історією, оскільки у тритомнику все розкладено наче в комоді: в одній шухляді – зовнішня політика; у другій – внутрішня; у третій – сільське господарство і т.д. У тритомнику, пише Л. Февр, рясніють царі, міністри-хабарники, і викладена у тритомнику історія Росії радше є курсом політичної історії Росії з 1682 р. по 1932 р. ніж «Історією Росії». Л. Февр висловив у своїй критичній статті свою думку про історію Росії. Він вважав, що історія Росії – це дещо могутніше і більше, ніж придуркуваті царі, хапуги міністри та укази і накази⁸. Стаття науковою громадськістю була сприйнята як програма нової історичної школи, а саме настановою, як потрібно писати

⁶Пітер Берк Д. Шарп, Д. Скотт (одинадцять авторів) Нові перспективи історіописання. П. Берк Нова історія: її минуле й майбутнє. – К.: Вид-во Ніка – Центр, 2004. – С. 15.

⁷Февр Л. Бой за историю. – М., 1991. – С. 64.

⁸Там само. – С. 65.

історію з використанням міждисциплінарних підходів до вивчення історії і писання наукових праць з історії.

Важливість теоретичних і практичних напрацювань «анналістів» у тому, що вони вперше поставили як предмет дослідження ментальність у ролі трансцендентної об'єктивності, набутої під впливом довготривалої дії подразників та яскраво виражених історичних обставин. Щодо досліджень конкретних історичних подій, «анналісти» вважали, що потрібно досліджувати не події, а проблеми, оскільки історичні події можуть розгортатися лише за певних обставин і є наслідком виникнення тої чи іншої проблеми. Вони вважали, що досліджувати події чи низку подій не можна без з'ясування умов, які передували події, та врахування обставин, які зумовлювали ту чи іншу подію. До аналізу історичних подій не можна приступати, ігноруючи час, умови виникнення події, мотивацію ініціаторів події і ще цілого комплексу інших тогочасних умов і проблем. «Анналісти» запровадили цілий ряд нових важливих аспектів в історичні дослідження. Їхня новаторська теза про те, що історія повинна вивчатись у взаємозв'язку історичних подій з ментальністю учасників історичних подій, їх соціальним, економічним та морально-психологічним станом, є актуальною для істориків, які досліджують історичні події на пострадянському просторі.

З цього приводу Фернан Бродель писав: «У кожній науці про людину – свій предмет дослідження і свій набір пояснень. Кожна з цих наук пропонує ще цілу систему соціальних явищ, які є субстанцією, в яку входять усі інші, без винятку, науки про людину»².

Ментальність, за твердженням «анналістів», завжди є універсальною єдиною ланкою між соціальною і духовною історією народу чи етнічної групи. Риси ментальності завжди мали властивості стійкості і довготривалої стабільності. Це дало «Анналістам» можливість уважати, що історичні події і соціальні процеси досліджувати потрібно в комплексі з передумовами, які притаманні досліджуваній конкретній історичній події чи історичному періоду. Отже, на початку ХХ століття, після виникнення школи «Анналів», історики вважають, що традиційно застосовувані методи історизму й

²Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история. – М.: 1994. – С. 11.

об'єктивізму є недостатніми й історична наука не може розвиватися без синтезу з іншими гуманітарними дисциплінами.

Предметом історичних досліджень стає поєднання історії і соціології із застосуванням кліометрики (кількісні методи, виражені цифрами з області соціології і демографії). Поряд із ростом зацікавлення істориків соціологією, предметом уваги дослідників стають конкретні суспільства, структури цих суспільств, групи, взаємодія груп, які виникають у цих суспільствах, різні зв'язки всередині суспільства тощо.

У 70-80-ті роки ХХ ст. європейська історична наука поповнюється дослідженнями соціальної психології, культурної та соціальної антропології. Тобто людина в історії разом з її взаємозв'язками у малих і великих соціальних групах, тобто світогляд людини, культурні традиції соціуму, метальність, поведінка людей в історії, колективні уявлення, ідеали, стереотипи тощо (нагадаємо, що початок дослідження ментальності був закладений ще на початку виникнення школи «анналістів») стають об'єктами дослідження істориків-науковців. Таким чином, історична наука ХХ століття збагатилася результатами від застосування міждисциплінарного синтезу в дослідженнях.

Принципи раціоналізму, якими до появи школи «Анналів» користувалися історики, новоявлені «анналісти» характеризують так: «рабське дотримання букви історичного джерела, в якому лежить основа наукових підходів до вивчення історії і висвітлює його причетність до подієвої політичної історії¹⁰».

У наукових працях до появи школи «Анналів» ми справді бачимо збір фактів на основі джерельного матеріалу, які покладені як початок історичного аналізу, за яким іде організація фактів у структурі історичного твору. Основою методологічних принципів до появи школи «Анналів» були методи, які ґрунтувалися на порівняльно-історичних засобах, аналітичних, хронологічних і ретроспективних, і опиралися на принципи історизму та об'єктивізму¹¹.

Отже, ми встановили, що спроби вдосконалити методологічними

¹⁰Вышегородцева О.В. Счастливец Р.А. Философия и методология истории. // Философия науки. – М.: «Канон +», 2007. – С. 327.

¹¹Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М., 2000. – С. 82.

підходами загальноновизнаний «історизм» і «об'єктивізм» у наукових працях історичного характеру почалися з моменту появи школи «Анналів». Поява нових підходів і парадигм, сформульованих «анналістами» у збірці есеїв зредегованої французьким ученим Жаком Ле Гоффом під назвою «Нова історія», була причиною зародження нової наукової течії, яка, як було сказано вище, має таку ж назву – «Нова історія».

Для того, щоб зрозуміти, що таке Нова історія, визначимо деякі її особливості:

1. Нова історія, згідно з поясненнями «анналістів», пов'язана з кожним видом людської діяльності і засадничо з політикою. Навіть війну німецький учений Карл фон Кляйзевіц трактує як «політику, тільки іншими засобами». До такого ж висновку приходять і французький дослідник міжнародних відносин Раймон Арон, який у своїх викладках відштовхується від К. Кляйзевіца¹².

2. До появи школи «Анналів» історики традиційно сприймали історію як опис «того, що відбулося», а «нові», на відміну від традиційних істориків, як аналіз структур. Історичні події, на їх думку, були лише наслідком функціонування структур.

3. Традиційні історики зосереджуються на біографіях «великих» людей, їхніх «великих» учинках, перемогах тощо. Простим людям традиційні історики приділяли увагу лише дотично, або ж про них узагалі не згадували у своїх дослідженнях. «Нові» історики зуміли довести, що історію неможливо дослідити без вивчення її «знизу», з точки зору соціальних і культурних рухів, традицій, звичаїв, народної культури, побуту, мови тощо.

4. Традиційні історики вважають, що історичні дослідження повинні базуватися на писемних джерелах – документах. Нові історики вважають, що офіційні звіти відображають офіційну точку зору на те чи інше явище. Нові історики вважають, що на основі офіційних документів неможливо відтворити настрої повстанців або визначити причини повстань, бо офіційні документи завжди відображають погляд на події офіційної влади¹³. Для дослідження соціально-політичних рухів, заворушень, повстань слід використовувати усну історію,

¹² Арон Раймон. Мир і війна між націями. – К. Вид-во «Оніверс» 2000. – С. 45-49.

¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 // Документы и материалы в трех томах. – К. : Наукова думка. 1985.

стагетику, фольклор і т. ін.

5. Нові історики рішуче заперечують твердження традиційних істориків про те, що опис історичної події чи факту може почати, припустимо, росіянин, а закінчити українець. Нові історики категорично це заперечують, оскільки над кожною людиною тяжіють традиції його народу, світогляд, шкала цінностей, світогляд тощо. І кожен подію дослідники різних національностей бачать і розцінюють і трактують по-іншому.

6. За твердженням «нових істориків» (чи назвімо їх «анналістами»), історію можна вивчати лише в синтезі з цілим рядом суміжних гуманітарних наук, інакше ми ніколи не зрозуміємо суті історичних процесів і подій¹⁴.

Існуючий у той час варіант розвитку історичної науки в СРСР істориками Заходу в розрахунок не брався, оскільки тоталітарні способи правління в СРСР не давали можливості досліджувати історію в її природному еволюційному розвитку.

Методологічні підходи «нових істориків» до досліджень історичних подій у ХХ ст. зробили великий вплив на розвиток історичних досліджень, особливо в республіках на пострадянському просторі. Україна щодо цього є яскравим прикладом, оскільки ставлення до України й українців з боку більшовицького режиму було особливим. Україна за увесь період історії взаємостосунків Україна–Росія розглядалася керівництвом Росії як сировинний і демографічний донор Росії.

Лише після проголошення незалежності України українські історики, не маючи власних епістемологічних напрацювань, почали використовувати методи досліджень «анналістів», залучаючи суміжні дисципліни, які мають відношення до історії.

Незважаючи на цілком очевидні успіхи в розвитку історичної науки в Україні, мусимо зазначити, що вплив на сучасний розвиток історичної науки сформованих у період панування тоталітарної влади стереотипів проявляється у всіх сферах суспільного життя України, в тому числі і в історичній науці. Підручники з історії України та

¹⁴Вьшгородцева О.В. Счастливец Р.А. Философия и методология истории. // Философия науки. – М. : «Кашоп +» 2007. – С. 366.

навчальні посібники пишуться згідно з методологічними принципами сформованими на засадах «історизму» та «об'єктивізму» прикрашеними раціоналізмом епохи Просвітництва, але з цілковитим ігноруванням історії ідей, понять, історії менталітету, мікроісторії тощо. Такий підхід до якості підручників, які пишуться для студентів ВНЗ, явно застарів. Сучасна методологія історії України і методологічні принципи її розуміння повинні формуватися в результаті синтезу ряду гуманітарних наук, які мають відношення до історії подій.

З'ясовуючи нововиниклі питання історичного характеру, яких стає все більше в міру залучення суміжних дисциплін, ми бачимо, що у зв'язку з цим виникає проблема джерел, оскільки, згідно із запропонованими «анналістами» новими парадигмами, необхідно розширювати традиційні методи досліджень. Наприклад, досліджуючи якісь історичні події, «нові» історики не обмежуються розглядом діяльності репрезентативної групи суспільства або інформації, поданої однією із зацікавлених сторін. «Нові» історики досліджують історію події на рівні «низів» суспільства, цілих соціальних груп, статистичних даних тощо. Писемні пам'ятки, які до появи «нових істориків» традиційно вважалися самодостатніми історичними джерелами, після появи «нових» істориків перейшли в категорію проблем, до яких потрібно ставитися з певною засторогою. Ніколи не треба забувати, що офіційні документи відображають точку зору офіційної влади¹⁵. Наприклад, на основі інформації, оприлюдненої Росією і опублікованих в російських ЗМІ, офіційних документів досліджувати події Чечено-російської війни абсолютно неможливо. Згідно з поясненнями російського офіціозу, то Росія лише виконувала благородну місію із знешкодження терористів, які прагнули відвоювати право безперешкодно займатися наркобізнесом та викраданням мирних людей з метою отримання викупу. А історик, досліджуючи будь-які історичні події, завжди прагне реконструювати характер подій, спосіб сприймання суспільно-політичних явищ антагоністичними сторонами, які протистоять у кровопролитному конфлікті, перевіряє, як конфлікт сприймається широким загалом населення Чечні, переконується, чи

¹⁵Берк Пітер. Нова історія: її минуле і майбутнє. // Нові перспективи історіописання. (одиннадцять авторів) – К. : Вид-во Ніка – Центр. 2004. – С. 15.

однакове сприйняття конфлікту широкими верствами населення Росії. На практиці серед істориків давно існує прийняте правило документальні дані перевіряти на достовірність не тільки явних і зрозумілих історичних фактів, але і на неявні значення цих фактів та на речі, про які в документах навмисно замовчано. Тут ми підходимо ще до однієї проблеми, на яку доскіпливий історик повинен зважати. Треба завжди мати на увазі те, що знання історії є засобом формування колективної пам'яті, а засоби донесення історичної інформації до широкого загалу завжди були в руках соціальних груп, які мали владу, а влада завжди є зацікавлена в тому, щоб одна історична інформація здобула широкий розголос, а інша була замовчана. Наприклад, коли у 1982 році по Центральному каналу телебачення у прямій трансляції було показано похорони Леоніда Брежнєва, то всі телеглядачі добре бачили і чули, що при спуску труни в яму пристаркуваті члени політбюро не зуміли втримати важку труну і випустили її з рук. Труна впала в яму з гучним звуком. Під час повторного телепоказу процедури похорону моменту невдалого опускання труни вже не було.

Проблема джерел не є відірваною від інших проблем, які постають перед істориком при спробах дослідження історичних подій. Історик, досліджуючи історичні події, невідворотно стикається з проблемою дефініції (коротке визначення поняття). Продовжуючи досліджувати події Російсько-чеченської війни, історик має дати назву цій війні і визначити мету ворожих сторін. За інформацією, яку поширює російська офіційна пропаганда, в Чечні був спалах не національно-визвольної війни, а бунт купки кримінальних елементів проти законної влади. А мету, якої вони намагаються досягти, за версією російської офіційної влади, яка поширюється засобами ідеологічної пропаганди, чеченці хочуть лише вільно торгувати наркотиками, брати росіян в заручники, а потім їх продавати тощо. Тобто перед дослідником історичних подій виникає проблема дефініції, і вирішити її не завжди просто, оскільки українське суспільство не відзначається єдністю розуміння понять.

Історикам, які дотримуються засад методологічних принципів, започаткованих «анналістами» у своїх дослідженнях, часто доводиться виходити на нові терени. У зв'язку з цим іноді виникає проблема визначення змісту понять. Наприклад, ми говоримо «народна

архітектура – це досягнення простих людей», а хто такі «прості люди? Чому вони «прості»? Вони бідні чи багаті? Хто їх може репрезентувати? Очевидно, що в таких випадках слід залучати суміжні науки. У нашому випадку для отримання більш зрозумілої картина доречно залучити такі суміжні дисципліни, як мікроісторія і історія «знизу». Правда, при цьому в історика може виникнути ще ряд питань в залежності від контексту. Наприклад, чи має історія вивчати погляди і дії тих, хто належить до «простих» людей, тих людей, які позбавлені доступу до важелів влади? Чи варто історикам на мікроісторичному рівні досліджувати прояви діяльності, життя «простих» людей. Чи мають відношення «прості» люди до політики і на якому рівні?

Розширення кількості питань, які ставить перед собою історик, призводить до переосмислення тлумачень тої чи іншої історичної події. Найчастіше це буває, коли соціальну, культурну, традиціоналістичну подію не можна пояснити, так само як подію політичну. У прагненні зрозуміти сутність історичного факту в історика виникає безліч запитань, наприклад: хто ж є репрезентантом історії? Індивід? Група? Хто є у конфронтації з соціальними, культурними чи політичними структурами?

Якщо ми візьмемося за дослідження історії повсякденності, то без залучення соціології, психології, звичаєвого права просто неможливо обійтися.

На початку ХХ ст. у США серед істориків набули популярності пояснення історичних подій з чітко вираженим ухилом психоаналітичного характеру. У Європі італійський історик Джованні Леві узагальнює види пояснень історичних подій і визначає, на його думку, найбільш прийнятні, які роблять акценти на свободі вибору пересічних людьми, їхній здатності жити в умовах недосконалого суспільно-політичного ладу тощо.

Якщо порівняти описану вище систему пояснень, використовувану на Заході (у США і Європі) з системою пояснень використовуваною українськими істориками, то мусимо визнати, що українська система пояснень є далекою від досконалості. Українські історики в основу пояснень історичних подій, які відбулися у ХХ ст., рідко коли покладають загальноновизнані, загальнолюдські критерії. Причину такого стану можна пояснити хіба що спадщиною України, отриманою

від радянського тоталітаризму. Сутність «спадщини» криється у засвоєнні безлічі стереотипів, які прищеплювалися у колективну свідомість цілком цілеспрямовано, іноді брутально, насильницькими або вміло завуальованими чи навіть штучно інспірованими методами, що призвело до деформації колективного менталітету.

Залучення до історичної науки великої кількості суміжних з історичною наукою дисциплін, безумовно, збагачує наші знання і вдосконалює методологію, хоча варто зазначити і негативні моменти. Передусім зазначимо, що у зв'язку з особливостями суміжних з історичною наукою дисциплін відчувається процес здрібніння і сепарації історичної науки як цілісної структури. Наприклад, економічні історики мусять користуватися термінологією економістів, інтелектуальні історики – мовою філософів і т.д.¹⁶.

Це не дивно, оскільки рівень сучасного наукового дослідження поняття методології і методологічних принципів не може задовольняти фахівця-історика, більш-менш обізнаного з рівнем розвитку історичної науки в країнах Західної Європи та Америки.

Український варіант нині використовуваних у підручниках методологічних принципів, сформованих на засадах «історизму» та «об'єктивізму», прикрашених раціоналізмом епохи Просвітництва, явно застарів. Сучасна методологія історії України і методологічні принципи її розуміння повинні формуватись за рахунок синтезу ряду гуманітарних наук, які мають відношення до історії подій. Порівнюючи сучасний рівень розвитку історичної науки в Україні з рівнем розвитку у країнах, які ми традиційно називаємо «висококорозвиненими», бачимо, що, за логікою розвитку історичної науки, українська історична наука (відповідно і методологія) іде шляхом, який уже пройшли «висококорозвинені» країни, що мають одну особливість – вони відрізняються від України тим, що не зазнали впливу більшовицького тоталітаризму. Останній передусім деформував розвиток української історичної науки.

У нових суспільно-політичних умовах (після проголошення незалежності) відроджена українська історична наука приречена пройти етапи еволюційного розвитку, етапи росту і вдосконалення.

¹⁶ Там само.

Першими кроками на шляху до прогресу є поява історичних досліджень, пов'язаних із суміжними гуманітарними науками: соціологією, філософією, психологією тощо.

Вести мову про достатню кількість і відповідний рівень наукових праць вітчизняних істориків, які базувалися б на нововідкритому історіографічному матеріалі у синтезі з іншими гуманітарними дисциплінами чи специфічними відгалужками царини історії, такими, як мікроісторія, візуальна історія, усна історія, історія повсякденного життя, історія ментальності, психоісторія, історія ідей тощо, напевно, ще зарано. Прослідкуємо, як саме іде процес удосконалення і формування методології української історії, еволюційний розвиток якої відрізняється від розвитку гуманітарних наук в інших країнах, а тому на деяких моментах ми сконцентруємо увагу.

Тема 3. Усна історія.

Завдання:

- ✧ Дати пояснення сучасного рівня досліджень усної історії як супутньої з історичною наукою допоміжної дисципліни.
- ✧ З'ясувати значення досліджень усної історії.
- ✧ Визначити особливості проведення наукових досліджень засобами усної історії.
- ✧ З'ясувати, чому виникають неузгодженості між історичними матеріалами, зібраними методами усної історії і писемними джерелами.

За роки існування державної незалежності України в розвитку вітчизняної історичної науки відбувся ряд перспективних змін. Історики виявили гостре зацікавлення новими аспектами досліджень, над якими в роки домінування тоталітаризму без санкцій контролюючих державних органів працювати було неможливо. Така ситуація призвела до виникнення нагальної потреби розширення кількості методів досліджень з використанням супутніх з історичною наукою дисциплін. Особливості декількох таких дисциплін ми на сторінках пропонованої праці розглянемо детальніше. Розпочнемо з розгляду однієї з них – усної історії.

Становлення усної історії як відгалуження історичної науки проходило не просто, оскільки історики з розвинутих країн, у яких ніколи не було проблем з документуванням історичних подій, до усної історії завжди ставилися (ставляться і зараз) дуже скептично. Власне, ще у 1831 р. Гегель став автором постулату про «неісторичну частину світу», якою він вважав Африку й африканські народи. Деякі історики досить довго дотримувалися думки, що народам Африки властива лише «безглузда метушня диких племен»¹. На початку ХХ ст. в середовищі істориків Західної Європи і Америки утверджується більш плюралістична думка про те, що усна історія в ієрархії цінностей історичної науки має другорядне значення, і в тому разі, якщо є документальні дані, що суперечать усним, які стосуються однієї й тієї ж події, то перевагу слід надавати документально зафіксованим даним. Порівняно ліберальнішу позицію стосовно практичного використання усної історії зайняли історики після появи школи «Анналів». Усна інформація стала вважатися повноцінною в тому разі, коли не існує документальних джерел. У 30-х роках ХХ ст. між прихильниками і противниками визнання усної історії за повноцінне джерело історії суперечки загострюються. Для прикладу наведемо дві цитати, які яскраво відображають гостроту суперечок. Один із рішучих прихильників методу «усна історія» П. Томпсон писав: «...Старше покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони не володіють усіма професійними методами»². Інший учений, який вивчав усну історію народів Африки, писав про усні джерела більш зважено: «Там, де немає або майже немає писемності, усна традиція мусить брати на себе основний тягар в історичній реконструкції. Вона не зробить це так, як зробили б писемні джерела. ... реконструювання на підставі усних джерел може мати менший ступінь надійності, коли немає незалежних джерел для перехресного звіряння»³.

Ведучи мову про усну історію, ми передусім зазначимо, що розглядаємо усну історію у невідривному зв'язку з еволюційним

¹Гвін Принс. Усна історія. // Нові перспективи історіописання. (одинадцять авторів) – К. : Вид-во Ніка – Центр, 2004. – С. 149.

²Tompson P. The Voice of the Past: Oral History (Oxford, 1978), p. 63.

³Vansina J. Oral Tradition as History (Madison, Wis., 1985), p. 199.

розвитком історичної науки в Україні. І в цьому контексті зазначимо, що записи усної історії є придатними для аналізу і винесення відповідних висновків у тому разі, якщо вона записується від інтерв'юера «з перших рук», тобто інформація повинна бути записана без змістових виправлень, бо всякими «виправленнями», які інколи вносяться рішеннями експертних рад, комісій тощо, можна фактично спотворити кількість і якість зібраної інформації. Торкаючись питань точності інформації, зібраної методом усної історії, слід зважати і на фаховість виконавця опитувань, бо недоліком результатів опитування може бути проведення опитування не на фаховому рівні, наявність виправлень лігвістичного чи граматичного характеру тощо. У випадках залучення до збору усної історії студентів їх завжди потрібно забезпечувати заздалегідь підготовленими питальниками¹.

З аналітичних матеріалів сучасних дослідників усної історії можна виділити два погляди на усну історію. Перший: коли записані спогади розглядаються як надійний інструмент відтворення минулого. Другий: коли прості люди завдяки історикам отримують визнання свого заслуженого місця в історичних подіях. Усна історія має ще й те значення, що фактично кидає виклик офіційно прийнятій точці зору на сутність історичних подій.

Усна історія лише почала своє становлення на теренах України, і в основному досліджується лише ентузіастами. У процесі не надто масштабних досліджень уже отримано певні успіхи, і вони нашоухують нас на висновок, що усна історія – це демократична альтернатива, яка кинула виклик академічній офіційній еліті. А українська пострадянська еліта має ту особливість, що відзначається закостенілим консерватизмом, отриманням у спадщину у вигляді стереотипів від колишнього тоталітарного суспільства, враженого конформізмом.

Для того, щоб продемонструвати можливості застосування нових методів досліджень, звернемося до таких промовистих прикладів.

Інформація про раніше невідомі історичні події періоду ХХ ст. з'явилася в науковому обігу лише після проголошення державної

¹Чорномаз Б. Організація і технологія проведення наукових досліджень засобами усної історії. – Умань, 2007. – 20 с.

незалежності України. Велика кількість нових, раніше невідомих архівних матеріалів з історії ХХ століття, які в роки панування тоталітаризму були недоступними дослідникам, стали предметом уваги доскіпливих дослідників. Разом з тим, мусимо зазначити, що досліджувати історію періоду «радянської доби» дуже складно навіть на основі архівних документів, особливо ж це стосується часу Другої світової війни і діяльності руху опору на територіях колишнього Радянського Союзу, в тому числі і в Україні. Логічно виникає запитання – чому?

Як відповідь назвемо дві причини.

Перша: розбіжність реальних подій і явищ, зафіксованих у звітних чи інших констатуючих документах радянського керівництва, зі спогадами безпосередніх учасників подій.

Друга: зміст, спрямованість, тенденції величезного масиву документів, які стосуються партизанського руху (радянських партизан), що зберігаються в українських архівосховищах, а також опубліковані на їх основі деякі монографії за суттю і змістом різко відрізняються від багатьох офіційних документів, які нині зберігаються в архівах РФ, зокрема зміст документів, які готувалися для Й. Сталіна, Л. Берія, і П. Пономаренка і стосуються боездатності, кількості, морального стану радянських партизан під час німецької окупації. Наприклад, у документі з грифом «Цілком таємно» Л. Берія інформує Й. Сталіна, П. Пономаренка і В. Молотова про таке: «...Особовий склад 12 батальйону Сабурова займається пияцтвом, тероризує і грабує прорадянськи налаштоване населення і навіть родичів своїх бійців...»⁵. Виглядає фантастикою інформація від 26.06.43 р. начальника обласного штабу партизанського руху Рівненщини генерал-майора Бегми про те, що більш ніж за рік існування партизанських загонів вони не провели жодної бойової операції⁶.

Дещо по-іншому звучать на сторінках чи не найновішого і найбагатшого за кількістю опрацьованих архівних матеріалів (українські архіви) і літературного матеріалу дослідження співавторів А. Кентія і В. Лозицького, які твердять: « Таким чином, є всі підстави

⁵Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Т.2. – К.: «Либідь». 1994. – С. 362.

⁶Там само. – С. 365.

стверджувати, що влітку 1943 р. бойова і диверсійна діяльність партизанів України стала фактором оперативно-стратегічного значення, який впливав на хід збройної боротьби на фронті...»⁷. Можна б було і далі наводити суперечливі твердження, які час від часу знаходимо в текстах документів московських (найважливіших) і українських архівів та на сторінках мемуарів учасників подій.

Питання суперечностей і пошук історичної правди стоїть особливо гостро, коли ми досліджуємо історичний розвиток окремих регіонів, оскільки лише з узагальнення даних, зібраних в окремих регіонах, ми можемо зробити висновки про події та історичні явища, які були характерними для всієї України. Розглянемо шляхи, якими можна з'ясувати суть деяких суперечностей, які трапляються в документах у залежності від їхнього «центрального» чи республіканського, тобто московського чи київського походження.

Звичайно, аспект достовірності джерел повинен бути з'ясований у найближчі роки, оскільки його актуальність і важливість для подальшого наукового застосування важко переоцінити. З цього приводу російські історики стверджують: «Історики давно вже перестали обмежувати себе питаннями істинності чи брехливості джерела свідчень, вони ставлять собі запитання в дусі Дж. Віко: що вони означають?»⁸. Тобто для сучасного розвитку історичної науки, яка часто нагикається на викривлення і фальсифікат історичних процесів (особливо це стосується подій в Україні), є достатньо матеріалу для з'ясування, а що ж ці фальсифікації означають і яка була мета в авторів (чи натхненників) фальсифікацій.

З вищевикладеного ми робимо висновок, що поки в розвитку української історичної науки існують проблеми стосовно кількості та достовірності архівних матеріалів, то є гостра необхідність користуватись ще одним невичерпним джерелом інформації – народною пам'яттю. Тобто час поставив перед історичною наукою вимогу про необхідність виділити як окремий аспект досліджень усну

⁷Кентій А. Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К. : «Генеза», 2005. – С. 104.

⁸Высшегородцева О.В. Счастливец Р.А. Формирование современного образа исторической науки. // Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М. : Изд-во «Капон», 2007. – С. 366.

історію України.

Вивченням усної історії України досить серйозно займаються іноземці, зокрема – американці і канадці. У 1997 р. закінчено американський проєкт «Усна історія української селянської культури 1920-30-х років». Завершенням проєкту стало опублікування збірника опрацьованих польових матеріалів. У Канаді у 2006 р. втілено телевізійний проєкт з усної історії України про національно-патріотичне підпілля часу другої світової війни на території Східної і Центральної України. За межами України опубліковано значну кількість дослідницьких праць на теми усної історії.

Серед багатьох авторів за ознакою кількості опублікованих наукових праць з усної історії передусім відзначимо випускника Гарвардського університету Гвіна Принса і ряд інших представників школи «Анналів».

В Україні науковим опрацюванням неоціненного скарбу – народної пам'яті – займаються лише одинаки-ентузіасты. Принаймні, лише в трьох чи чотирьох закладах на самодіяльних засадах досліджується на науковому рівні проблема усної історії України. Це у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди, у Львівському Українському католицькому університеті (проєкти з історії підпілля УГКЦ), у Києво-Могилянській академії (для студентів читається спецкурс із проблематики усної історії України). При Уманському державному педагогічному університеті ім. П. Г. Тичини на громадських засадах зроблено спробу започаткувати «Інститут усної історії Уманщини».

Таких, що офіційно працюють, програм з вивчення і наукового дослідження проблеми усної історії України в самій Україні немає. Діяльність окремих ентузіастів за показником результативності навряд чи можна сприймати серйозно, оскільки наукове дослідження галузі української історичної науки «Усна історія України» (назвімо її так) не може існувати як окрема галузь науки без офіційного визнання і державного фінансування.

Ситуація з розвитком усної історії виглядає так, що в позитивному сенсі найбільшими здобутками української історичної науки в аспекті досліджень усної історії можуть уважатися збірники усних спогадів про голодомор 1932-33 рр., зібраних Володимиром Маняком та

Людмилою Коваленко. Та ще на рівні депонованої літератури вийшла книга М. Андрусяка «Брати грому», написана на основі записів спогадів легендарного вояка Української Повстанської Армії Мирослава Симчича (псевдо Кривоніс). Зазначимо, що В. Маняк, Л. Коваленко і М. Андрусяк цілком на інтуїтивному рівні підійшли до вирішення проблеми документування історичних подій з історії України. Річ у тому, що інформація про події 1932-33 рр. та події, пов'язані з боротьбою українців за державну незалежність, до проголошення незалежності була визнана, по суті, окупаційною більшовицькою владою як «ворожа», і будь-які згадки у відміщеному від офіційного сенсу про ці важливі сторінки історії України були під суварою забороною. Тому офіційних документів, у яких можна б було знайти правдиве відображення подій з точки зору українця, годі шукати в державних архівах. Фрагментарна пам'ять про ці події до початку розсекречення колишніх архівних спецхранів у середовищі українського народу збереглась у вигляді усних спогадів.

Новий аспект вивчення історії, до якого ми приступили, має назву «Усна історія». Визначимо деякі методологічні принципи, за якими розглядатимемо саме поняття «усна історія». Передусім, мусиме визнати існування і правоту принципів, які сформульовані у праці «Кембріджська сучасна історія». Суть принципів полягає в тому, що вони категорично заперечують твердження, що початий опис, наприклад, одної і тої самої події істориком-норвежцем може закінчити з таким же успіхом історик-француз⁹. Чому так? Адже принципи історизму є однаковими для всіх істориків! Уся річ у тому, що культурний релятивізм унаслідок пройденого кожним індивідумом (і істориком у тому числі) свого культурно-історичного шляху проявляється дуже чітко у відтворенні історичних подій чи то у писемному вигляді, чи в усному. Людський розум не має властивості зафіксувати реальність безпосередньо. Ми сприймаємо світ крізь призму звичаїв, традицій, стереотипів, особливостей національної ментальності. Ці обставини і є причиною доскіпливого зацікавлення

⁹ Берк Пітер. Нова історія: її минуле й майбутнє. // Пітер Берк Д. Шарп, Д. Скотт (одинадцять авторів) Нові перспективи історіописання. – К.: «Ніка – Центр», 2004. – С. 13.

усною історією багатьох дослідників як одним з інструментів для досліджень історичних процесів.

Вивчаючи усну історію як проблему, ми не можемо не відзначити, що її фіксація дослідником іноді перетинається з поняттям мікроісторії (локальні історії родин, населених пунктів або окремих родин протягом визначеного історичного періоду тощо). Ця обставина викликає в середовищі істориків дискусії, оскільки деякі історики вважають, що вивчати доцільно лише ті речі, які формують наше життя і нові ідеї. На нашу гадку, фіксація і вивчення «мікроісторії» виходить за рамки «усної історії», і «мікроісторію» ми винесемо в окремий контекст і присвятимо їй окрему тему нашої розмови.

Розглядаючи проблему усної історії, слід визнати, що у модерних суспільствах, які не зазнали пригнічення культури документування та архівування подій цивільного життя, до усної історії можна ставитись як до допоміжної галузі історичної науки. Українське суспільство внаслідок пройденого відрізка історичного шляху в умовах тоталітаризму є особливим.

Усна історія в багатьох випадках може виявитись головним і єдиним джерелом історичної правди. Розглянемо такий приклад: перша достовірна інформація про голодомор 1932-1933 рр. була добута виключно з джерел, які ми називаємо усною історією. Документальні підтвердження цього злочину радянської влади з'явилися лише згодом¹⁰. Тобто це говорить про те, що новітню історію України, особливо ж ті моменти, які в часи тоталітаризму замовчувались, фальсифікувались або викривлялись, потрібно досліджувати не тільки на підставі історіографічного матеріалу, але і з усних джерел.

У середовищі істориків-документалістів прийнято вважати, що історичні джерела повинні мати три якості:

1. Точність форми. А якщо йдеться про усну історію, тобто свідчення, то варто звертати увагу на сталість природи свідчень, які можна зіставити, порівняти, проаналізувати чи то текстово, чи структурально тощо.
2. Докладність хронологічного фіксування подій.
3. Обов'язкова присутність об'єктивності джерельного матеріалу.

¹⁰ Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали. Упорядник Руслан Циріп. – К. : «Києво-Могилянська академія». – 1125 с.

Впадає в очі те, що жодна з цих якостей не властива усній історії. Усна історія не вписується у ці визначення, оскільки охоплює багато аспектів, які для вузькоспеціалізованого науковця можуть здатися другорядними, але зазвичай містять багато цінних подробиць історичних подій. Оповідач, розмірковуючи логічно, розповідає про важливі події і роль у них значних осіб та принагідно пригадує багато дрібних деталей. І саме ці «дрібниці» в багатьох випадках відображають тодішнє суспільно-політичне становище України та морально-психологічний стан українського народу. А морально-психологічний чинник завжди мав величезний вплив на формування суспільного менталітету.

Зібрані дослідником усні дані поділяються на два типи (у кожному типі можуть існувати і різні форми, про які згадаємо далі).

Перший тип – це усне свідчення, яке відповідає усній традиції. Тобто свідчення отримане від живої людини, а не від бездушного джерела і передається (принаймні має таку здатність) від одного покоління до наступного. Оскільки ми згадали слова «усна традиція», то буде цілком доречним пояснити, що ми під цими словами маємо на увазі.

Є різні форми усної історії, які зафіксовані традиційно усталеними формами. У випадках, коли інформація заучується механічно, це означає, що вона вже належить до усної традиції. Логічно виникає запитання, чому той чи інший індивід вирішує інформацію завчити? Очевидно, тут потрібно знаходити пояснення у закономірностях розвитку суспільства і заглибитися в таку науку, як соціопсихологія. Принаймні лише так можна зрозуміти появу маси фольклору з інформацією про голодомор 1932-1933 рр. Відзначимо, що фольклор – це чітко виражена усна традиція, яка завжди відображає не тільки конкретні історичні події, але і спосіб сприйняття історичної події чи подій широкими верствами народу. Наприклад: «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні» або «Мала баба одну козу і ту дала до колхозу, сіла собі на столі і рахує трудовні».

Другий тип – усні особисті спогади, пов'язані з особистим життєвим досвідом інтерв'юера. Вони коли і передаються від покоління до покоління, то у збідненій формі, наприклад, у формі родинних легенд. Спогади окремої людини не мають нічого спільного

з усною традицією в силу того, що для їх запам'ятовування потрібно затратити значні розумові зусилля. Мусимо пам'ятати, що для запам'ятовування інформації іншими людьми повинна бути вагома мотивація, чи, скажемо конкретніше – мета, згідно з якою слухач вважає необхідним запам'ятати і передати інформацію наступним поколінням.

Існує ще один вид усної традиції – династичні спогади. Це цікавий аспект досліджень для фахівців, які займаються усною історією України. Адже радянська історична наука цілком ігнорувала такі речі, як династичні традиції, історія династії, династичні честь, гідність тощо. Залишки династичних історій в Україні ще існують. Уже є спроби зафіксувати династичні перекази, зібрати скупі династичні археографічні матеріали і т. ін. Вітчизняна історична наука ще далека від упорядкованого і систематизованого зацікавлення та фіксування родинних чи династичних переказів, легенд, документальних свідчень тощо.

Зібрану дослідником усної історії інформацію доцільно не використовувати із зазначенням лише того, що це «усна історія». Її потрібно поділити за типами і формами. Інформація може бути заучувана і незаучувана. Може бути статично застиглою або довільною. Може бути у вигляді особистих спогадів, прислів'їв, приказок, пісень, анекдотів.

На перший погляд зрозуміти сутність усної традиції легко і просто. Наприклад, відбувся історичний феномен, здобув відгомін у суспільстві, відобразився у якійсь одній із форм усної традиції. Але відзначимо таку річ. Народна пісня про Морозенка живе і функціонує (тобто виконує вкладену в неї функцію) вже більше трьох століть, а анекдоти не менш інформативно навантажені, які яскраво відображали морально-побутовий клімат за часів існування СРСР, функціонували лише у 70-80-ті роки ХХ століття. Наведемо текст одного з них: «Під час візиту Микити Хрущова в Америку американський президент Лайсенхауер влаштував розкішне прийняття радянської делегації за обіднім столом. Під час трапези Хрущов помітив, що член радянської делегації Підгорний узяв зі стола золоту ложку і заховав у кишеню. Хрущов тут же піднявся, взяв зі стола золоту ложку теж і сказав: «Таваріщі, я сейчас покажу вам фокус. Вот відіте, я держу золотую ложку. Я ёїю прычу в свій карман вот сюда... А она думаете где

очутілась?.. А она в Подгорного в правом кармане. Подгорний! Витаці ложку с кармана.»...

Анекдот, виконавши закладену у нього функцію, зник.

Можна наводити безліч прикладів, які свідчать про те, що ціла галузь історичної науки – усна історія – успішно розвивається в країнах, які ми традиційно називаємо країнами Заходу. В Україні усна історія як проблема чи, скажімо, відгалуження історичної науки свідомо чи несвідомо ігнорується. Хто цьому заважає – політики, науковці чи дилетанти-чиновники – дати відповідь важко. Очевидним і зрозумілим є лише одне: усна історія в Україні повинна досліджуватись. Помітні зрушення в напрямку досліджень усної історії відбулися лише на аматорському рівні і торкнулися проблем висвітлення теми голодомору 1932-33 рр. та періоду боротьби ОУН і УПА за державну незалежність. Розпочаті окремими ентузіастами усні дослідження цієї проблематики вже дали багато нового матеріалу, і перед істориками відкриваються нові виднокопи недосліджених проблем. Чим більше ми віднаходимо нової інформації про події, пов'язані з діяльністю ОУН і УПА та трагедією голодомору, тим більше у нас виникає запитань, на які нам треба ще знайти відповідь.

Відносно голодомору хоча б такі: Чи встановлена мотивація злочину? Чи з'ясовано, чому український народ не виявив належного опору масовому вбивству? Чи з'ясовано і осмислено, хто саме був автором ідеї народобвиства (особа, корпорація чи формація)? Чи встановлено, хто (особа, корпорація чи формація) і на що зазіхав, поголовно винищуючи український народ від немовляти до людини похилого віку? Відповідей на ці запитання українські історики досі не дали. Нинішні спроби звинуватити у злочині «сталінізм», Й. Сталіна чи навіть більшовизм відповіді не дають. Бо, поглянувши у глибину історії українсько-російських взаємин, побачимо, що Росія (як організований соціум) упродовж майже чотирьох століть проводить щодо України однакову і послідовну політику, спрямовану на посідання українського життєвого простору, і прояви російської політики не залежать від особи керівника Російської держави (Петра I, Катерини II, Й. Сталіна чи Л. Брежнева). Від керівника російської держави (імперії, союзу чи федерації) завжди залежала лише ефективність імперської національної політики, яка була проявом колективної волі

всього російського організованого соціуму і продуктом колективної волі і колективного менталітету росіяни.

Для того, щоб дати відповідь на такого роду запитання, необхідно застосувати синтез таких наук, як історія, соціологія, філософія, історія ментальності, конфліктологія. Заглиблюючись у процес історичних досліджень, ми не можемо обійтися без суміжних з історією гуманітарних дисциплін і теоретичних пояснень взаємостосунків між націями. Наприклад, темі міждержавних конфліктів давно присвятив свої теоретичні праці німецький учений Карл фон Кляйзевіц, який прийшов до висновку, що війна і фізичні винищення людності є політикою, тільки іншими засобами¹¹. До такого самого висновку приходять і французький соціолог Раймон Арон¹².

Наведемо інформацію для двох зіставлень. Перше: в українських підручниках з історії України ще до проголошення незалежності України множилося твердження, що під час другої світової війни в рядах червоної армії загинуло «багато» солдат-українців, але скільки – точно не знав ніхто. Та після завершення державної програми «Книга пам'яті», збір матеріалів, до якої виконувався методами досліджень усної історії, виявилось, що тільки убитими на війні Україна втратила в рядах Червоної армії понад 14 млн. осіб.

Поява таких раніше замовчуваних даних спонукає до осмислення тодішніх подій і настановує на думку про необхідність повторної перевірки достовірності документів, які стосуються подій Другої світової війни, тобто ми вправі констатувати наявність проблеми, яку мусимо віднести до категорії, що має ознаки відсутності історичної правди чи, як прийнято говорити в середовищі істориків, історизму. Цілком очевидно, що це є проблема, над якою потрібно працювати для того, щоб вона була зрозумілою і було видно її сутність.

Вести мову про проблеми, які постали перед історичною наукою в таких країнах, як Україна, можна довго. Але в дослідженнях історії України завжди треба пам'ятати, що засоби культурного самовираження і формування колективної пам'яті в період

¹¹Karhl von Clausewitz On War. Edited with an introduction By Anatol Rapoport. Penlevin Books 1982. – 58 p.

¹²Арон Раймон. Мир і війна між націями. – К.: «Оліверс». 2000. – С. 157-176.

тоталітаризму були під контролем соціальної групи, в руках якої були всі важелі влади. А документальні записи зазнавали серйозної деформації, що завжди відбувається за подібних умов.

У пропонуваній праці було б доцільно торкнутися поняття, яке дуже часто звучить з уст політиків, у змісті якого з лайливим навантаженням наголошується, що з початком проголошення незалежності України настав період переписувачів історії, викривлення її тощо. Насправді відбувається закономірний розвиток історичної науки і заповнення штучно створених домінуючими в Україні соціумами чи соціальними групами прогалін. Швидкість і успішність розвитку української історичної науки залежить від ерудиції дослідників, кількості і змісту запитань, які ставлять перед собою дослідники, і пояснювальних принципів, застосовуваних дослідниками відносно досліджуваного ними історичного матеріалу. У середовищі істориків є загальновідома істина, суть якої полягає в тому, що принципи і запитання дослідників у результаті змін у суспільстві чи просто в результаті еволюційного розвитку суспільства з часом старіють. Змінюються методи і технології досліджень. Удосконалюються методологічні підходи до предмета історичних досліджень, а тому кожне покоління змушене переписувати історію, і це закономірно.

Тема 4. Історія «знизу»

Завдання:

- ◆ З'ясувати сучасний рівень наукового дослідження історії «знизу» як проблеми.
- ◆ Окреслити основи і зміст поняття історія «знизу».
- ◆ З'ясувати ознаки спорідненості історії «знизу» й історії повсякдення.
- ◆ Особливості наукового дослідження історії «знизу» на пострадянському просторі.

Назва супутньої з історичною наукою дисципліни «Історія «знизу» стала вживатися без лапок заледве у середині ХХ ст. Традиційне трактування значення «великих людей» було порушене у 1936 році поетом Бертольдом Брехтом у вірші «Питання читача-робітника». У

названому вірши Б. Брехт із граничною ясністю сформулював альтернативний погляд на існуюче в той час трактування ролі і значення «великих осіб». Через деякий проміжок часу, а саме у 1966 році, Едвард Томпсон у популярній англійській газеті «Тайм» опублікував статтю про погляд на історію «знизу». Як наслідок, у 80-х роках ХХ ст. з'являється ряд публікацій, у яких відзначається підвищена зацікавленість істориків до історії «знизу».

Перші ознаки зацікавлення історією «знизу» в Україні з'явилися у 1995 році. У цьому році в Харкові з ініціативи професора Віталія Григоровича Сарбея відбулася Всеукраїнська конференція «Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи». На конференції В.Г. Сарбей прочитав доповідь «За народознавчу історію України», в якій на території України було вперше обґрунтовано необхідність у дослідженнях історії України з позицій людиноцентризму. Через два роки, тобто у 1997 р., в Чернівцях було вперше опубліковано ґрунтовне дослідження українського людиноцентризму за авторством Михайла Юрія «Етногенез та менталітет українського народу»¹.

Сучасні українські історики, які досліджують історичні процеси і події, які відбулися на пострадянському просторі у другій половині ХХ ст., незважаючи на значне відставання української історичної науки від розвитку цієї науки у країнах Заходу, у своїх дослідженнях змушені враховувати визрілу за роки державної незалежності наукову актуальність народознавства. При цьому слід виділяти декілька груп факторів: а) актуальність, яка має суто наукову основу; б) актуальність, породжену необхідністю вдосконалення світогляду (гносеологічну актуальність); в) політичну актуальність (параксеологічну), породжену історіософськими парадигмами, в основі яких цілком очевидна значущість і стійкість ознак народоцентризму, чи навіть націоцентризму.

Доволі значний поштовх до інтенсифікації досліджень історії України нетрадиційними методами відбувся у 1993 р., коли в Україні був створений Центр досліджень усної історії та історії повсякдення, який очолив Вільям Нолл. Мусимо визнати, що все планування і виконання роботи Центру взяли на себе іноземні інституції. Так само ними було здійснено

¹ Михайло Юрій. Етногенез та ментальність українського народу. – Чернівці. 1997. – 169 с.

фінансування цього проекту. Дослідження Центру Вільяма Нолла не обмежувалися дослідженнями усної історії побуту українських селян періоду 20-х років. Принагідно досліджувалися й інші аспекти історії українців. У досить об'ємній праці В. Нолл опублікував усні свідчення про економіку і матеріальну культуру міжвоєнного періоду історії України². У його праці наведено цілий розділ, у якому на основі усних спогадів старожилів Черкащини описано особливості власності на землю до і після колективізації. Зібрані відомості про соціальну структуру населення регіону Черкащини, про авторитет, структуру і працю селянських родин у Центральній Україні. В. Ноллу ще пощастило застати при здоров'ї і чистому розумі багато людей, які пам'ятали період примусової колективізації, насильне «околгоспнення» українських селян, масові репресії тощо. У другій частині дослідницької праці В. Нолла приділено багато уваги проблемі релігії і релігійності українських селян у 20-х і 30-х роках ХХ ст. Дослідженнями, які проводились в Україні під керівництвом В. Нолла, було здійснено значний внесок у розвиток української історичної науки, зокрема тих аспектів, які лише починали ставати об'єктами зацікавлень українських істориків.

Поширення в Україні досконалих напрацювань людиноцентристського напрямку, які у 90-х роках ХХ ст. вже процвітали у Західній Європі й Америці, вперше відбулося у 2004 році. У Києві з'явився переклад есе Джима Шарпа «Історія знизу» у збірнику «Нові перспективи історіописання» поряд з кількома іншими есе, авторами яких є прихильники школи «Анналів»³. Д. Шарп розпочинає свої міркування про історію «знизу» з аналізу змісту листів простого солдата, який брав участь у битві, що відбулася у 1915 році під Ватерлоо, у якій союзницькі війська перемогли армію Наполеона Бонапарта і цим самим визначили долю Європи. У підручниках історії прийнято вважати, що перемога над армією Наполеона належить британському герцогові Веллінгтону і пруському воєначальникові Блюхеру. Д. Шарп на підставі вивчення змісту листів простого солдата, який у листах описував свої враження від бойових

² Вільям Нолл. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років / Центр досліджень усної історії та культури – К.: Родовід, 1099. – 558 с.

³ Шарп Джим. Історія знизу // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 36- 59.

дій, стверджує, що на рівні з Веллінгтоном і Блюхером битву виграв простий солдат і тисячі таких самих, як він.

Результати дослідження історії на основі писемних джерел, які писали люди, замкнуті лише на своїх особистих відчуттях і без найменшого розрахунку на «увіковічення», але цілком щиро і правдиво, історики школи «Анналів» стали називати історія «знизу».

Британська дослідниця історії «знизу» Барбара Ходоволт широко використовувала протоколи допитів, написані англійськими коронерами, коли вони допитували звинувачуваних у злочинах. Протоколи вона використовувала не для встановлення достовірності подій, пов'язаних із суттю звинувачення, а для реконструкції способу життя селянської родини в добу середньовіччя. Вона вважала, що в протоколах коронерів записано багато інформації, яка коронерами вважалася другорядною і неважливою і не мала ніякого значення для суті звинувачень, заради яких проводився допит і вівся протокол. Подробиці життя селян в епоху середньовіччя вважалися коронерами неістотними, і тому не було потреби їх спотворювати. Фактично вони зовсім не зазнали деформацій¹.

Історія знизу виконує декілька функцій, які є досить важливими для історичної науки. Одна з двох основних полягає в тому, що значення «великих» людей нам потрібно коригувати, оскільки в багатьох подіях, якими б вони не були, завжди брали участь не тільки «великі», але й велика кількість простих виконавців. Другою важливою функцією історії «знизу» є нові можливості розуміння історії в поєднанні з нинішнім досвідом. У процесі дослідження історії знизу історик може здатися, що з огляду на необхідність своєї специфіки розглядати об'єкт дослідження історії «знизу», типи документування предмету дослідження, ми маємо справу з новим особливим типом історії. Щоб уникнути такого помилкового висновку, досліднику ніколи не можна історію «знизу» чи будь-яке інше супутнє відгалуження історичної науки досліджувати сепаровано від інших супутніх з історією гуманітарних наук.

До очевидних властивостей історії «знизу» можна віднести те, що вона відіграє важливу роль у процесі національної самоідентифікації

¹ Шарп Джім. Історія знизу // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. - К.: «Ліка Центр», 2004. - С. 44.

особистості. Історія «знизу» дає нам можливість зрозуміти, що національна самоідентифікація відбувається не завдяки князям, монархам чи іншим керманічам, які в багатьох народів здебільшого були інонаціональними і насильно посадженими силою у підкорене суспільство, а завдяки національній ідеї, яка завжди присутня в будь-якому організованому соціумі, який має сформовані етнічні риси.

Досліджуючи історію, ми мусимо визнати, що у розгляді питань історії «знизу», які стосуються країни пострадянського простору, ми мусимо враховувати ряд особливостей об'єктів наших досліджень, особливостей, які були зумовлені бездержавним статусом будь-якої із «союзних» республік і втручанням тоталітарної влади в абсолютно всі сфери життя, навіть у приватних листах громадяни СРСР завжди остерігалися відверто висловлювати критичні думки щодо влади.

Вище ми згадували про використання дослідниками епістолярних джерел, у яких, за висновками західноєвропейських дослідників, відображено події та особливості їх перебігу з безпосередньою щирістю і відвертістю. І саме ця особливість, як вони вважають, є дуже цінною для історика. На жаль, на пострадянському просторі ми не можемо беззастережно ставитися до досліджень джерел епістолярного характеру. Бо що ми можемо дізнатися з листів, наприклад, репресованого з політичних мотивів в'язня або солдата, який був мобілізований на фронті Другої світової війни?! Кожен в'язень знав, що його листи доскіпливо перевіряються спеціальними цензорами і в тому разі, якщо в тексті листа було написано щось таке, що викликало у цензора підозру, або просто щось незрозуміле, то лист у найкращому випадку знищувався цензором, а в найгіршому – ставав предметом звинувачення автора листа у нелояльності до «радянської дійсності» і міг бути приводом до відкриття чергової «кримінальної справи». Приблизно така ж ситуація була в середовищі військовиків і неважливо, чи це було в період Другої світової війни, чи вже у післявоєнний період. За даними історика Володимира Литвина, лише за період німецько-радянської війни за звинуваченням «особого отдела»* у нелояльності до комуністичного режиму було розстріляно

*Особый отдел – спецподрозділ НКВС, до компетенції якого входили справи пов'язані з військовослужбовцями.

900 тисяч солдатів. Сьогодні немає досліджень, які пролили б світло на те, скільки з них розстріляно за «наклепи на радянську дійсність», написані в листах (дослідження цього напрямку не проводились ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками). У колишніх республіках СРСР не тільки ув'язнені чи військовослужбовці, але навіть кожен пересічний громадянин знав, що писати в листах будь-що таке, що могло у випадку перевірки листа трактуватися як нелояльність до правлячої партії або існуючого режиму, було вкрай небезпечно через реальну загрозу репресій, і про це знав кожен. Тобто діапазон використання листів для вивчення історії «знизу» у пострадянських республіках є обмежений. Та, незважаючи на такі особливості, дослідження історії «знизу» на основі листів, автори яких не мали наміру писати їх «для історії», чи «для нащадків», усе-таки можливе. Наприклад, в архівах колишнього КДБ зберігаються листи простих людей до високопоставлених представників радянської влади. Люди, відчуваючи смертельну небезпеку від штучно створеного голодомору, відкрито писали про дійсну ситуацію в селах, яка була інспірована у 1932–1933 рр.⁵

Зовсім недавно ЗМІ України досить широко публікували листа колишнього учасника однієї із «спецгруп» НКВС, які в післявоєнні роки з метою викликати негативне ставлення населення Галичини до підпілля ОУН і УПА, переодягалися «під бандерівців» і під їх виглядом чинили страшні звірства⁶.

Отже, ми бачимо, як на наших очах на шляху розвитку історичної науки виникають нові тенденції і кількісно зростає масив фактографічного матеріалу для досліджень. Така ситуація вимагає від істориків вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів, які відбулися у ХХ ст. Якщо вести мову про розвиток історичної науки на пострадянському просторі, зокрема і в Україні, то мусимо відзначити, що зміна методології, методологічних принципів та ідеологічних засад у процесі написання

⁵ Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей статей, досліджень, есе. Упорядкування Федора Зубачича. К.: «Просвіта» 1998. – 783 с.

⁶ Лист від Дмитра Карп'яка. «Час» (обласна незалежна газета. Чернівці). 3 березня 2006 р.

Тема 5. Мікроісторія і її вплив на формування методологічних принципів у дослідженнях історії ХХ ст.

Завдання:

- ◇ Розуміти сутність значення терміну «мікроісторія».
- ◇ Пояснити значення терміну «мікроісторія» як однієї із супутніх з історичною наукою дисциплін.
- ◇ Мікроісторія як засіб пояснення поведінки людини через призму конфлікту з навколишнім середовищем.
- ◇ Ступінь сучасного наукового дослідження мікроісторії.

Мікроісторія – це історія родин, малих населених пунктів, локальних груп, які є частинами чогось, що являє собою більш масштабне, з універсальними ознаками, притаманними і його мікроскладовим. Сутність мікроісторії полягає у розгляді подій у зменшеному масштабі та мікроаналізі. Дослідження мікроісторії тісно пов'язане з тим, як отримати знання минулого за допомогою дослідження дрібних проявів соціальної та духовно-культурної життєдіяльності людей.

Слід зазначити, що дослідження мікроісторії проводяться істориками вже досить давно, хоча виокремлення мікроісторії в окреме відгалуження історії відбулося у 70-80 рр. минулого століття.

Найбільші внески у розвиток і виокремлення мікроісторії в окреме відгалуження історичної науки зробили італієць Джованні Леві, Пітер Берк і ряд інших істориків, які представляють школу «Анналів».

Історики, які досліджують мікроісторію, шукають пояснень поведінки людини через призму моделі дії конфлікту, в якому визнається відносна свобода індивідуума поза комплексом обмежень, нормативних систем, наказів тощо, але не ігноруючи їх. Отже, вся поведінка індивідуума розглядається істориками як результат перманентних узгоджень об'єкта дослідження (індивідуум, локальна група чи населення дрібного населеного пункту) і маніпулятивної поведінки в умовах дії всеохопних нормативних актів, які все ж таки надають можливість реалізації особистих прагнень свободи. Завдання дослідника полягає у прагненні визначення межі свободи, яку має індивід у результаті неможливості всебічно охопити всі сфери

життєдіяльності індивіда нормативною системою¹.

Якщо на проблему поглянути, ігноруючи дріб'язкові неузгодженості, то виникає потреба визначення меж свободи, яку отримує індивід завдяки недосконалостям нормативних актів і особистих інтерпретацій свободи індивідом. У таких випадках італійський історик Джованні Леві вважає, що об'єктом вивчення стають природа і ступінь свободи волі особи в межах загальної структури суспільства².

Мікроісторія дає можливість уникнути релятивізму, ірраціоналізму та риторичних тлумачень сутності подій.

Мікроісторія (сутність дисципліни) – на практиці це розгляд події у зменшеному масштабі, мікроаналіз та доскіпливе вивчення документальних матеріалів, які стосуються проблеми (події чи подій), які ми досліджуємо³.

Дослідження мікроісторії нерозривно пов'язане з проблемою – як саме отримати доступ до знання минулого за допомогою різних і розрізаних свідчень, ознак, прикмет, символів. Сутність цього твердження в тому, що опис окремого і специфічного типового явища можна трактувати як функцію і ознаку логічного контексту. Якщо сказати іншими словами, то окреме слід вважати відправним пунктом навіть у тому разі, якщо окреме не є типовим, оскільки навіть у випадку абсолютної нетиповості явища, яке явно випадає із гармонійної і логічної системи явищ чи випадків, саме «нетипове явище» може мати свій, властивий тільки йому контекст. Тобто йдеться про функціональну внормовану систему поведінки індивідуума всередині внормованої більшої системи, яка об'єднує множини індивідуумів. А якщо піти у судженнях далі, то ми обов'язково визнаємо правоту твердження Еміля Дюркгейма про тотожність деяких традицій і символів у різних, навіть віддалених територіально, народів, які завжди проявляються в однакових контекстах⁴.

¹Леві Джованні. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 124.

²Там само. – С. 124.

³Там само. – С. 138.

⁴Дюркгейм Еміль. Социология // Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Изд. «Копон». 1995. – 349 ст.

Згадуючи про контекст, слід зазначити, що де-факто існує функціоналістична доктрина, яка завжди є логічною і послідовною. Згідно з цією доктриною, якщо ми розглянемо вчинки чи вчинок індивідуума і контекстуалізуємо його, то лише тоді зрозуміємо його функції, а відтак легко зуміємо витлумачити соціальну логіку дій.

Поєднання мікроісторії і соціології є яскравим прикладом синтезу досить різних гуманітарних наук, які дають результат – можливість розуміння історичних процесів. Особливо це стосується досліджень мікроісторії на території колишнього СРСР. Наприклад, досліджуючи мікроісторичні явища побуту селян-колгоспників в Україні, ми приходимо до висновку, що побутування явищ дрібного розкрадання продукції з колгоспного господарства колгоспниками було явищем відомим комуністичній владі і дуже зручним засобом тримати в покорі величезні маси селян-колгоспників. Ми не маємо наміру досліджувати це явище з використанням таких дисциплін, як соціологія і психологія чи історія менталітету. Ми лише зауважимо, що здатність методів, апробованих «новими істориками», з'ясовувати потаємний зміст багатьох історичних подій і явищ є причиною того, що українська влада, яка фактично персонально вся залишилася на керівних посадах і після проголошення незалежності, виявляє явне небажання поглиблювати історичні дослідження.

Вся річ у тому, що будь-яке всебічно досліджене історичне явище має властивість уписуватися в контекст і узгоджуватися з іншими явищами, які теж мають здатність укладатися в логічний ряд.

Джованні Леві в багатьох моментах своїх досліджень мікроісторії звертає увагу на доцільність контекстуалізації досліджень мікроісторії: «Підхід мікроісторії пов'язаний із проблемою, як отримати доступ до знання минулого за допомогою різних свідчень, знаків і прикмет. Сутність цього прийому полягає в тому, що окреме приймається за відповідний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним і індивідуальним і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення проявляється у світлі власного специфічного контексту»⁵. Такий специфічний напрям трактування мікроісторичних

⁵Леві Джованні Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. – С. 138.

досліджень є причиною того, що посткомуністична влада, яка до початку XXI ст. не зуміла повністю позбутися стереотипів, набутих ще в період радянського тоталітаризму, проявляє все більшу стривоженість можливостями застосування нових методів досліджень історії, оскільки кожна досліджена історична подія закінчується висновком, принцип якого сформульований Дж. Віко: «А що це означає?»⁶

Власне, сама можливість виникнення такого роду запитань в історичних дослідженнях є причиною того, що в Україні у середовищі істориків відбувається боротьба за право трактувати історичні події⁷. Подібне явище, яке склалося у першій половині XX ст. в Європі, Люсьєн Февр описує в одній із своїх праць, яку називає «Бої за історію»⁸. Порушивши тему мікроісторії, ми мусимо дещо детальніше зупинитися на проблемі масштабів наших досліджень. Часто результати дрібномасштабних досліджень мікроісторії мають нерозривний зв'язок із результатами макромасштабних досліджень. Маломасштабні (мікроісторичні) історичні дослідження не дають можливості прослідкувати, наприклад, зв'язки між суспільними групами в межах регіону чи регіонів у межах країни. Наприклад, досліджуючи «радянську добу» історії України і ступінь інспірованої радянською владою асиміляції українського етносу, ми отримуємо результати нашого дослідження якогось одного населеного «мікропункту» або навіть однієї родини. Наприклад, учительської. Під час дослідження ми встановлюємо факт 20%-ої надбавки до заробітної платні вчителю за викладання в навчально-виховному процесі російською мовою. Аналізуючи результати мікроісторичних досліджень цієї родини, історик мусить дати відповідь на питання в стилі Дж. Віко, на якому ми вже робили наголос: а що цей факт означає?

Масштаби мікроісторичних досліджень не дають можливості дати відповідь на таке запитання, бо для цього потрібно скласти повнішу

⁶Высшегородцева О.В. Счастливцев Р.А. Формирование современного образа исторической науки. // Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М. : Изд-во «Канон». 2007. – С. 366.

⁷Шаповал Юрій. Особливості національного орієнтування. // Дзеркало тижня (міжнародний громадсько-політичний тижневик) від 12.08.00.

⁸Февр Л. Бои за историю. – М. : «Наука», 1991. – 543 ст.

картину результатів асиміляційних процесів і розширити масштаби досліджень.

У цьому сенсі доцільно навести ще одну цитату Дж. Леві: «Мікроісторія прагне не жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень. Фактично вона ставить наголоси на окремих життєвих долях окремих людей і конкретних подіях. Водночас мікроісторія намагається не відмовлятися від усіх форм абстракції, позаяк мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальніших явищ»⁹

У процесі вивчення мікроісторії ми мусимо виявляти зацікавленість усіма дрібними проявами життєдіяльності людини, навіть повсякденними звичними подіями, наприклад, походом на ринок з метою закупівлі продуктів для побутового споживання дома. На перший погляд, подія надто малозначуща, але насправді ця подія складається з важливих елементів для дослідження. Вибудуємо логіку теми дослідження мікроподії, про яку ми згадали у попередньому реченні, – похід на ринок з метою продуктової закупки. Досліджуючи будь-яку подію чи явище, ми ставимо перед собою ряд запитань, на які шукаємо відповіді. Отже, в даному випадку ми повинні відповісти на ряд запитань, наприклад, такі:

На який відрізок часу нам має вистачити покупок?

Які продукти ми закуповуємо?

Як часто ми закуповуємо одні й ті ж продукти?

Куповані продукти є місцевого походження чи імпортного?

Яку частку домашнього бюджету ми витрачаємо на наші покупки і на який відрізок часу їх нам вистачає?

Яку роль відіграють наші покупки в системі економіки держави?

Аналіз відповідей на наведені вище запитання дозволяє зробити висновок, що, отримавши відповіді на перераховані запитання, ми можемо отримати інформацію про прожитковий рівень пересічного громадянина, про місцеві традиції харчування, деякі нормативні акти, застосовувані в торгівлі продуктами, технології зберігання продуктів, розвиток державної економіки тощо.

⁹Леві Джованні. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. – С. 141.

Мікроісторичні дослідження події чи ряду подій дають нам можливість уникати у висновках двозначності і риторичних суджень.

Якщо узагальнити питання і позиції, характерні для мікроісторії, то вони виглядатимуть так:

- ◆ визначення контексту і заперечення релятивізму;
- ◆ особлива увага до приватного;
- ◆ приватне ніколи не буває у протиставленні до суспільного;
- ◆ малі масштаби об'єкта дослідження.
- ◆ дискусії відносно раціональності мікроісторичних досліджень.

Однією з основних засад мікроісторії є намагання не ігнорувати окремі елементи чи ознаки явищ і подій на користь масштабніших узагальнень. Дослідження мікроісторії – це фіксація окремих доль, подій, локальних населених пунктів тощо.

Найцінніше, що ми можемо почерпнути з дослідження мікроісторії, це те, що можна побачити між рядками мікроісторичних досліджень. А саме, наслідки зовнішніх впливів на розвиток мікрооб'єктів історичних досліджень.

У будь-яких дослідженнях невід'ємною складовою є доведення достовірності історичного факту та його ілюстрування засобами реальної розповіді, пов'язаної з технікою опису. Власне, таким чином через сприйняття розв'язується проблема зв'язку дослідника з читачем.

У наших сентенціях ми підійшли до необхідності розглянути проблему наративу (опису) більш детально, оскільки наратив у мікроісторичних дослідженнях має велике значення. Визначимо дві функції наративу.

До першої функції віднесемо висвітлення особливостей функціонування суспільства через опис фактів, які кількісно свідчать про постійне їх побутування. Якщо розглядати згадані факти як елементи системи свободи дії, які не в усіх випадках узгоджуються з узагальненими нормативними документами.

Друга функція наративу – введення до основного масиву наративу прийомів самого дослідження, обмеженості документів, техніки переконування та інтерпретацій. Цей метод несумісний із категоричною й авторитарною формою дискурсу, якою послуговуються історики, що вважають своєю метою відображення реальності. У мікроісторії світогляд історика є невід'ємною складовою його праці.

Маючи поняття про технологію і масштаб досліджень мікроісторій, будучи обмеженим у документальних свідченнях, історик вільний у виборі гіпотез та інтерпретацій. Читач мікроісторій стає співучасником діалогу і має можливість брати участь у випрацюванні історичної аргументації.

Класичною працею з мікроісторії вважається книга Генрі Джеймса «У клітці». У цій праці автор описує процес вибудовування інтерпретацій реальності телеграфісткою-оператором однієї з поштових дільниць Лондона. Тексти телеграм клієнтів-аристократів, які є предметом її інтерпретації, являють собою обмежену, фрагментарну і в багатьох випадках неадекватну інформацію різного значення¹⁰.

Наведений приклад прагнення телеграфістки зрозуміти сенс побудови світу і взаємостосунків між людьми не тільки є яскравою ілюстрацією добросовісної праці історика, але також показує, яку роль у цій справі може відіграти нарратив.

Наступна властивість мікроісторії – це функціоналізм. Функціоналістичний елемент залишається навіть тоді, коли робить наголос на відповідності інституту, формі вчинків чи понять тієї системи, часткою якої він є. У таких випадках пояснення дають соціологи-еволюціоністи, наприклад, Еміль Дюркгейм.

Фактично навіть коли ми аналізуємо низку локальних культур, абсолютно відмінних, у яких загальні, більш-менш абстрактні правила можна вивести лише в суто довільній формі, таки не виключено, що цей підхід може призвести до надзвичайної функціоналістичної інтерпретації, якщо прийняти локальну культуру як щось завершене, однорідне, впорядковане. Отже, існує два способи сприйняття і розуміння соціального контексту: як осердя, що надає значення окремим деталям, які видаються «дивними» чи «аномальними», виявляючи їх неявне значення й відповідно їх зв'язок із системою; і, з іншого боку, як засіб розкриття соціального контексту, в якому наявний нетиповий чи незначний факт набуває значення, коли проявляються приховані суперечності позірно уніфікованої соціальної системи. Дослідження мікроісторії передбачає розгляд явищ і подій у зменшеному масштабі.

¹⁰Там само. – С. 137.

А розгляд будь-яких явищ у зменшеному масштабі – це експериментальний прийом, бо він припускає, що зображення контексту і його зв'язків не підлягають сумніву і виявляють ті суперечності, які можна помітити лише при зменшенні масштабу співвіднесення. Вибір на користь мікроскопічних вимірів постає як безпосередній результат традиційного панування макроконтекстуальної інтерпретації, на тлі якої цей експериментальний напрям дослідження був єдино можливим.

«Мікроісторія прагне не жертвувати знанням про окремі елементи на користь ширших узагальнень. Фактично вона наголошує на окремих життєвих долях окремих людей і конкретних подіях. Водночас мікроісторія намагається не відмовлятися від усіх форм абстракції, позаяк мінімальні факти й окремі випадки можуть слугувати виявленню загальніших явищ»¹¹.

У недосконалій історичній науці, де у разі неможливості самого експериментаторства той аспект експерименту, який відповідає за реконструкцію подій, вилучений, навіть найменші дисонанси стають індикаторами значення.

Альтернативою офіруванню окремого на користь загального або надмірного зосередження уваги виключно на унікальності певного явища призводить до невиправданої індивідуалізації мікроісторичних явищ. Проблема полягає лише в тому, як випрацювати парадигму, залежну від знань про окреме, не відкидаючи водночас опису і самих наукових знань окремого. Д. Леві з цього приводу твердить: «Отже, загальні питання і позиції, що характеризують мікроісторію, такі: мікроісторичний факт часто є науковою парадигмою і виражає особливу увагу до приватного (проте не є в опозиції до суспільного). Йому властиве сприйняття змін наративу; специфічне визначення контексту і його допустимих меж і відмова від релятивізму»¹².

У дослідженнях мікроісторії величезну роль відіграють соціальні моделі відносин. Виявлення і дослідження їх тісно пов'язане з питаннями культури. Культура, за визначенням дослідників

¹¹Леві Джованні. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 141.

¹²Там само. – С. 142.

мікроісторії, це здатність до символічного мислення і є часткою природи людини. Вони твердять, що культура є не додатком до мислення, а невід'ємною і природженою його частиною.

Варто відзначити роль міфів, ритуалів, традицій, народного мистецтва. «Анналісти», досліджуючи мікроісторію, виходять з того, що всі люди мають більш-менш однаковий інтелект, але цей інтелект у прямій залежності від культурних ресурсів середовища його функціонування. Такий погляд не допускає будь-якої теорії, яка б обстоювала переваги цивілізованої людини над примітивною.

Тема 6. Історія понять

Завдання:

- ✧ Пояснити значення слова «поняття».
- ✧ З'ясувати ступінь релятивізму в залежності від часового чинника (в розумінні епохи).
- ✧ Пояснити, в чому суть спорідненості соціології та історичних понять.

Передусім визначимо, що ми розуміємо під терміном «поняття». Принаймні є два варіанти пояснення цього терміна. Перший (звичайне загальноповживане значення) – узагальнений клас предметів, межі яких легко визначити за загальними ознаками. Таке тлумачення значення слова «поняття» є радше побутове, а не наукове. Другий (використовуваний у науці) – результат і засіб пізнання. Відхилимо наукове пояснення понять об'єктно-історичних і метаісторичних трактувань, оскільки це буде відхід від нашої теми, а детальніше зупинимось на поняттях конкретної науки – історії. Історичні поняття мають специфічні відмінності від понять, застосовуваних в інших науках. Історичні поняття в історичній науці є інструментами пізнання і відіграють роль образів історичних реальностей.

Історичні поняття мають властивість із часом змінюватися і набувати іншого значення, ніж те, яке вони мали під час виникнення. Наприклад, поняття «манкурт». Спочатку воно означало «раб, який пройшов певну процедуру, застосовувану монголо-татарами в епоху

середньовіччя, після якої раби ставали своєрідними зомбі, тобто ставали розумово неповноцінними, нездатними на опір рабовласнику і мали властивість лише слухняно виконувати накази рабовласника». У сучасну пору це поняття використовується в ораторському мистецтві для підкреслення конформістської позиції політичних діячів.

Оскільки ми розпочали мову про недостатньо досліджені в Україні горизонти історії, то в силу необхідності вводимо у процес досліджень призабуте поняття, яке хоча й відоме, але досі ще не застосовувалося в історичних чи соціологічних дослідженнях вітчизняної історії, – життєвий простір. Принагідно зауважимо, що в першій половині ХХ ст. значення цього поняття було предметом спекулятивного трактування націонал-соціалістичною партією Німеччини і використовувалося німецькими політиками для обґрунтування доктрини загарбання чужого життєвого простору. У нашому розумінні «життєвий простір» – це право функціонування соціуму чи окремого індивідуума (представника конкретного соціуму), який відчуває за собою моральне право вважати себе складовою частиною правонаступників життєвого простору, який посідали з незапам'ятних часів його предки. До складових комплексу прав індивідуума чи соціуму ми відносимо право власності на територію, яка є складовою життєвого простору індивідуума чи соціуму, право на функціонування автохтонної мови, традицій, звичаїв, вірувань. Такі права соціум чи індивідуум-автохтон здобувають з моменту усвідомлення своєї спорідненості з духовними надбаннями своїх предків, з навколишньою природою, кліматом, територією і засобами проживання, надбаними не агресивним загарбанням чужого життєвого простору, а важким трудом попередніх поколінь. У нашому розумінні, життєвий простір має (не визнану правовими актами) презумпцію недоторканості. Будь-які спроби посягання на право функціонування автохтонів у їхньому життєвому просторі є або інспіруванням, або прямим свідченням ворожих і агресивних намірів. Наше розуміння поняття «життєвий простір» докорінно відрізняється від теорії і практики доктрини глобалізації¹. Нині ми є очевидцями утвердження ідей відкритого суспільства, а відтак, і глобалізаційних процесів, як також і

¹Карл Поппер. *Открытое общество и его враги* В 2 томах. Т – 1-й. М.: «Культурная инициатива», 1966. – 446 с.

кровопролитних конфліктів, породжених ідеями відкритого суспільства і демократії. Ми розуміємо, що всім відомі значення понять «кровопролитні конфлікти» і «демократія» між собою погано узгоджуються, але ніколи не можна забувати, що поряд із поняттям «демократія» відбувалося кровопролиття і цинічне винищення чеченців, була спроба агресії на Грузію, були конфлікти в Сербії, Чорногорії, Косово тощо.

Мусимо визнати, що проголошуючи ідеї «відкритого суспільства» і прихильність до ідей демократії, в сучасну пору сильні і розвинені держави цинічно поглинають чужий життєвий простір.

Використовуючи поняття «життєвий простір» у контексті предмета зазіхань агресорів, ми легко знайдемо відповідь на запитання, якою була мотивація ініціаторів фізичного винищення циганів і євреїв під час Другої світової війни, дізнаємось, що саме було предметом зазіхань у час проведення заходів щодо обезлюднення української території від української людності у 1932-1933 рр. Зрозуміємо суть і мотивацію політики полонізації, русифікації, румунізації, яка проводилася в Україні у певні періоди історії, а в багатьох випадках проводиться і в сучасну пору. Також зрозуміємо, яка стратегічна мета російської, польської чи румунської міграційної політики, як також стануть зрозумілими причини поспіху у розселенні автохтонного населення з територій Холмщини та Підляшшя під час проведення у 1947 р. операції «Вісла». Зрозуміємо суть стратегії міграційної політики Кремля щодо заселення Кримського півострова росіянами ще під час насильного виселення татар, яке відбувалося у середині ХХ ст., і таке інше.

Принагідно торкнемося поняття, яке пов'язане з нашими сентенціями і яке можна почути з вуст українських політиків з явними ознаками деградації національної свідомості. Зміст цього поняття завжди майже однаковий і використовується з лайливим навантаженням². Суть його полягає в тому, що з «початком проголошення незалежності України настав період переписувачів історії, які фальсифікують радянську дійсність». Насправді відбувається закономірний розвиток історичної науки і заповнення

²Анатолій Сисой. Хто зупинить фальсифікаторів // Антена. Обласна газета Черкаської області. 12.12.07.

штучно створених в минулому домінуючими в Україні сусідніми соціумами, і в тому числі місцевими соціальними групами, інформаційних прогалін. «Змінюються методи і техніка інтерпретації джерел і весь масив знань, який включений у працю історика. Тому кожне покоління змушене переписувати історію³».

Увагу на історію понять звернуто ще задовго до появи школи «Анналів». На цьому наголошує німецький історик – дослідник історії понять, Райнгардт Козеллек. При формулюванні своїх тверджень він посилається на древньогрецького філософа Епіктета. Зокрема, за основу Р. Козеллек бере твердження Епіктета про те, що людей вражають не вчинки людей, а слова про них. Р. Козеллек стверджує, що сила слів є всесильна і змушує нас розуміти їхній зміст, і саме той, який ми вкладаємо в них. Без відповідних слів ми не можемо розповісти про вчинки людей і їхні переживання. Слова визначають співвідношення між словом і предметом, свідомістю і буттям, розумом і буттям, наші взаємостосунки з навколишнім середовищем тощо⁴.

Історія понять нерозривно пов'язана з соціальною історією. Історія соціології (соціальна історія) досліджує суспільні формації, форми побудови суспільного устрою, відносини між верствами суспільства, угрупованнями, класами, родинні зв'язки тощо. Історія соціології ставить запитання, які виходять за межі взаємозв'язків з подіями, але які пов'язані з соціальними структурами чи змінами у цих структурах. Методи історії понять беруть початок з історії філософських термінів, значення яких завжди можна перевірити (терміни з історичної філології, семасіології, ономасіології).

Р. Козеллек стверджує: «Без спільних понять не існує суспільства, насамперед політичної єдності дій»⁵. У цьому твердженні Р. Козеллека ідеться про спільну політичну єдність дій у конкретному суспільстві, які є всезагальними і спрямовані на досягнення певної виправданої етично і політично спільної мети.

Безумовно, Р. Козеллек був далекий від того, щоб детально

³Вышегородцева О.В., Счастливец Р.А. Проблемы методологии социально-гуманитарного знания // Философия науки. – М.: «Канон», 2007. – С. 158.

⁴Козеллек Райнгарт. Мишле майбутнє. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 113.

⁵Там само. – С. 114.

досліджувати історію понять в українському суспільстві. Проблема в тому, що історія понять в українському варіанті досить контрастно виходить за межі розуміння історичних процесів європейськими істориками. Наприклад, якщо виходити з точки зору Р. Козеллека, то, беручи за основу значення поняття «патріот» або «патріотизм» в українському суспільстві, історики і соціологи мають визначити, в якому морально-політичному статусі знаходяться вояки Української Повстанчої Армії і під які критерії підпадає діяльність повстанців?

Поняття завжди ґрунтуються на суспільно-політичних системах. Але суспільство і «поняття» не завжди між собою узгоджуються, і особливо у країнах, які переживають період політичних чи економічних криз або перебувають у стані напруги.

Наприклад, наведемо ряд питань, які вказують на такі неузгодження у співвідношенні соціології та історії «понять»:

1. Чи історія понять відповідає історичним критеріям, які б визначали її відношення до соціальної історії?

2. Чи є історія понять самостійною дисципліною і чи можна пов'язати історію понять із соціальною історією?

3. Чи правомірним є твердження деяких істориків, що намагання виділити історію понять в окрему дисципліну унеможливить повнокровний розвиток соціальної історії?

Які б відповіді на перелічені питання ми не давали, все одно конкретної визначеності у співвідношення соціології і понять не внесемо. Р. Козеллек вважає, що у розгляді таких понять, як стан, клас, суспільний прошарок і т. ін., ми завжди вкладаємо в них певний зміст, хоча наше розуміння поняття стану може суттєво відрізнятись від розуміння цього слова, наприклад, у XVIII столітті.

Під час розгляду проблем, пов'язаних з історією понять, ми завжди маємо пам'ятати, що історія України розвивалася специфічним шляхом, і значення загальнозрозумілих і загальнозживаних у світі понять у деяких випадках в Україні семантично відрізнялися. Наприклад, такі поняття: «патріотизм», «васал», «васалізм» або політико-соціологічне значення слів «яничар», «манкурт». Розуміння такого поняття, як «патріотизм» в Україні є яскравим прикладом розуміння його на двох рівнях. Розуміння його на рівні офіційної влади і на рівні загальноприйнятому – словниковому. Хоча визнаний у світі

знавець теоретичних пояснень понять Р. Козеллек і твердить, що без спільних понять не може існувати суспільство, але приклад існування українського суспільства вступає в суперечність із категоричними твердженнями Р. Козеллека. З цього приводу російські науковці твердять: «Неоднакове розуміння історичних понять проявляється тоді, коли вони можуть бути категоріями мислення людей у конкретну історичну епоху. Історик використовує поняття, властиві досліджуваній ним епосі»⁶.

На семантичну зміну значення понять звертають прискіпливу увагу історики Західної Європи, і історію понять на початку ХХ століття історики школи «Анналів» виділили в окремий відгалужок історичної науки – «історію понять».

Уніфікація значень понять у Західній Європі почалася з часу Французької революції. Після Французької революції загострилася боротьба навколо семантики, оскільки виникла гостра необхідність визначення соціальних і політичних позицій посередництвом дефініцій. Зазвичай пошуки чіткої конкретизації значень понять і ознаки семантичної боротьби характерні для кризових явищ, які час від часу виникають у суспільстві.

Поняття мають властивість еволюціонувати і збагачуватися значеннями. Наприклад, поняття «революція». Поняття набрало зовсім відмінного значення у словосполученні «технологічна революція» або у такому виразі: «З появою оргтехніки у сфері бухгалтерського обліку відбулася революція. Семантичні відмінності безсумнівні. Крім семантичних особливостей ми бачимо і те, як поняття еволюціонує з часом. Тобто поняття набирає певного значення в контексті часу»⁷.

В історичних дослідженнях важливість використання понятійного ресурсу важко переоцінити. Разом з тим, час від часу можна спостерігати появу нових понять, які народжуються внаслідок появи нових складних явищ. Наприклад, поняття, введене свого часу Ч. Айтматовим – «манкурт» або вперше озвучене В. Пинзеником поняття – «дерибан». Кожне з цих понять має свою історію і навантажене

⁶Высшегородцева О.В., Счастливец Р.А. Проблемы методологии социально-гуманитарного знания // Философия науки. – М.: «Канон+», 2007. – С. 158.

⁷Козеллек Райнгарт. Минувле майбутнє. – К.: Дух і літера. 2005. – С.119.

певним конкретним змістом. Історія понять невід'ємно пов'язана з соціологією. Синтез історії і соціології прояснює нам багато незрозумілих речей, без розуміння яких було б просто неможливо сформулювати методологічні принципи дослідження сучасної епохи. Із сказаного в попередніх абзацах логічно випливає, що з допомогою синтезу соціології та історії ми декодуємо сутність навколишньої дійсності і, володіючи глибинним розумінням соціальних і політичних конфліктів чи просто соціально-політичних процесів, набуваємо здатності віднайдення суспільно-громадянських орієнтирів.

Поняття завжди мають конкретне чітко визначене значення, але значення понять може змінюватися з плином часу. Отже, значення понять треба завжди пов'язувати з часом їх виникнення і тим значенням, яке в нього вкладене в момент функціонування. Шляхом попереминого застосування синхронічного і діахронічного аналізу ми в певнюємося у сталості набутого досвіду в дослідженнях історії понять.

Історія понять показує різноманітність їх значень. За доскіпливого розгляду історії понять ми можемо легко спостерегти, як з урахуванням хронології змінюються значення понять під впливом особливостей навколишньої дійсності.

Наприклад, такі поняття, як «селянин» або «міщанин». Будь-яка освічена людина погодиться з тим, що у різні часові епохи значення цих понять було різним.

Ще двоє споріднених понять – патріот і патріотизм. Кожному зрозуміле смислове навантаження цих понять. Словники твердять що патріотизм – це любов до батьківщини, до вітчизни і що це є закріплені тисячоліттями почуття, які властиві окремим індивідуумам чи народним масам. Корені цього відчуття знаходяться під сивиною тисячоліть в основі витоків інстинкту стадності. Ми упускаємо пояснення слова «патріотизм» словниками «радянської доби», які обов'язково пояснювали, що носіями «справжнього патріотизму» є робітники і трудящі маси на чолі з комуністичними і робітничими партіями і обов'язково додавали досить довге пояснення, яке наштовхує на думку, що автори пояснень «у дузі комуністичної ідеології» та «радянського інтернаціоналізму» намагаються поняття «патріотизм» підмінити поняттям «російський шовінізм», назвавши його «советскім

інтернаціоналізмом».

Якщо продовжити досліджувати історію понять в українському варіанті, який є унікальним і, можна вважати, зовсім недослідженим, то виглядає проблемним ще одне поняття – конформізм. Слово «конформізм» словники пояснюють так: подібний, відповідний, насивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Щоб зрозуміти важливість проблеми однакового розуміння понять, опишемо історичну подію, яка відбулася 22-25 травня 1944 р.

Фахівцям-історикам відомо, що у 1944 році неподалік українського міста Крем'янець (у той час німці з цієї території вже відступили), відбувся жорстокий бій між приблизно 25 тисячами радянських солдат і 5 тисячами армії УПА⁸. Бій, як бачимо, продовжувався досить довго, але нас цікавить не моменти перебігу битви, а те, як зараз, у суверенній Україні, трактуються учасники згаданої події, яка відома в середовищі істориків як «бій у Гурбенському лісі».

З одного боку ми бачимо радянські військові підрозділи, які мали повний комплект ознак іноземної держави (в даному випадку оновленої Російської імперії, яка називала себе СРСР), і яка силою утримувала в орбіті своїх інтересів усю імперію і Україну в тому числі.

У складі сил радянських підрозділів були різноетнічні вояки, які йшли в бій не як захисники своєї вітчизни, а виконували наказ створена і завжди пам'ятали, що за відмову взяти участь у бою для них була реальна загроза втратити життя або опинитись в ув'язненні.

З протилежного боку бачимо підрозділи національно-визвольної армії УПА, які були всі добровольцями і прагнули захистити Вітчизну від поневолення іншими державами.

Війна вже давно стала надбанням історії, Україна вже здобула незалежність, за яку воювали вояки УПА. Згідно із загальноприйнятими морально-етичними нормами, влада незалежної України повинна була б достойно пошановувати колишніх борців за державність України і оцінити їхню діяльність згідно із

⁸Кенгіт А.В. Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр. – К.: 1999. – С. 125

загальнонародськими, загальновизнаними критеріями, але ми бачимо все навпаки. Існуючою офіційною владою пошановуються лише учасники боїв, які воювали на стороні «радянській», і сучасна офіційна влада намагається їх декларувати як єдино правильних «настяжніх» захисників своєї Вітчизни. Оскільки ми досліджуємо проблему понять і застосовуємо загальнонародські і загальновизнані критерії, то в цій ситуації мусимо констатувати і таке: Вояки якої армії були патріотами – вояки радянської армії, чи вояки УПА? Хто з воюючих сторін був ворогом? Оскільки в середовищі підрозділів радянських військ були і українці, то як ми маємо їх трактувати – васалами, конформістами, зрадниками чи, може, патріотами?

При спробі аналізу цієї ситуації цілком очевидним є факт збігу інтересів щодо боротьби з німцями в українського народу (патріотів і просто в пересічних людей) з інтересами радянської армії, центр командування якої знаходився в Кремлі і вибудовував свою стратегію ведення боїв з німцями не як захист загарбаних німцями пародів і етносів, а як захист території, яка раніше від німців була опанована більшовиками обманними або ж силовими методами (в тому числі і відверто загарбницькими). Чому так, ми не ставимо собі за мету з'ясувати. Ми лише констатуємо, що описана ситуація є яскравою ілюстрацією неоднакового розуміння понять в українському суспільстві і є яскравим свідченням нестабільної ситуації, яка в даний час є в Україні.

У вище наведеному абзаці висловлено точку зору, виходячи із шкали загальнонародських, загальновизнаних і загальноприйнятих у цивілізованому світі цінностей. Якщо щодо цього дослухатись до тверджень Р. Козеллека про те, що у кожному суспільстві повинні бути спільні поняття, а якщо їх немає, то суспільство існувати не може, то мусимо визнати, що перспектива розвитку українського суспільства вселяє тривогу. Наведені вище приклади свідчать про гострі проблеми єдності в українському суспільстві і відсутність єдиних критеріїв загальновизнаних цінностей. Така ситуація вказує на необхідність семантичного з'ясування політичних і соціальних позицій всередині груп, у яких чітко простежується потреба узгодження критеріїв стосовно загальновідомих і загальновизнаних понять у цивілізаційному вимірі.

Історію понять можна розглядати і як окрему дисципліну, і як відгалуження соціальної історії, оскільки історія понять нерозривно

зв'язана з історією соціальних відносин. При розгляді предметної сфери суспільних відносин відзначимо обов'язкову наявність зв'язку між поняттям і дійсністю. Ця обставина створює певну пізнавальну напругу, яка нас приводить до необхідності розуміння подій соціальної історії, а відтак, і до пізнання історії понять. У соціальній історії предмети, явища, відносини впродовж плину часу можуть позначатися різними найменуваннями, а аналіз історії понять стає обов'язковою умовою з'ясування питань соціальної історії.

Важливість і переваги історії понять полягають у тому, що за умови застосування синхронного і діахронного аналізу історія понять допомагає нам розкрити сталість і стабільність набутого досвіду, а також дає можливість перевірити тривкість старих теорій (наприклад, уже згадуване нами поняття «патріотизм»).

Досліджуючи історію понять, потрібно весь час пам'ятати про те, що поняття мають властивість еволюціонувати і набирати специфічних значень, продиктованих навколишніми нововиниклими умовами, які часто-густо набирають специфічного змісту, пристосовуючись до «веління часу». Знову ж таки для прикладу використаємо поняття «демократія». Відтінки його значення в пору античності були зовсім іншими, ніж у пору, скажімо, кінця XX століття, коли під прикриттям демократії розв'язувалися війни, винищувалися серби, іракці, чеченці тощо.

Тема: 7. Візуальна історія

Завдання:

- ❖ Сучасний статус візуальної історії і її використання в історичних дослідженнях.
- ❖ Сучасний ступінь наукового розпрацювання візуальної історії з погляду історика.
- ❖ Найбільш застосовувані в сучасну пору аспекти візуальної історії.

Історики для своїх досліджень використовують дуже різноманітний джерельний матеріал. Зазвичай, це є зручні для праці

писемні документи. Візуальний матеріал здебільшого використовується як ілюстрація. Досі в середовищі дослідників історії існує упереджене переконання, що візуальні образи здатні виконувати лише допоміжні функції у вигляді ілюстративного матеріалу. Така ситуація призводить до того, що візуальні матеріали недостатньо ретельно аналізуються істориками, а відтак не можна вважати, що історичні дослідження виконуються повною мірою.

На сучасну пору візуальний матеріал широко використовується музеєзнавцями, дослідниками естетики, мистецтвознавцями і в багатьох інших сферах людської життєдіяльності. Звичайно представників різних професій, які зацікавлені у використанні візуального матеріалу, не завжди цікавлять візуальні властивості матеріалу з погляду історика. Ми ж поведемо мову не про візуальні образи в межах мистецтва з точки зору мистецтвознавця чи з погляду технічного конструктора, а з точки зору історика, тобто поза межами мистецтвознавства чи технічного конструювання. Таке застереження потрібно зробити з огляду на те, що розрізнення істориком візуального матеріалу на «мистецтвознавчий» і «технічний» потребує статусу особливої шкали оцінювання, а відтак, і особливої термінології, яка не стосується мистецтва.

За нинішніх умов обставин, зумовлених рівнем розвитку нашого суспільства, склад візуального матеріалу, його зміст і внутрішні межі визначають діяльність багатьох людей, об'єднаних, закладів.

Айвен Гаскел (англійський дослідник візуальної історії) наголошує на тому, що у дослідженні візуальної історії йдеться не лише про діяльність коледжів, університетів і музеїв мистецтва, але і про діяльність аукціонів, комерційних галерей та видавництв. За цим рядом іде ряд урядових департаментів і агентств, фондів і трестів, спонсорів та інвесторів¹.

З'ясовуючи кількість людей, причетних до візуальної історії і сфери їхньої діяльності, які тією чи іншою мірою пов'язані з візуальною історією, ми не можемо ігнорувати колекціонерів, видавців,

¹Айвен Гаскел. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 230.

науковців тощо. Усі ці люди намагаються створити продукт своєї діяльності, пов'язаної з візуальною історією. Усі ці люди певною мірою взаємно пов'язані, їхня діяльність має складні зв'язки, часто взаємозалежні. Створені людьми продукти візуальної історії для того, щоб зайняти відповідне місце серед інших предметів дослідження, повинні відповідати певним критеріям. До них зарахуємо унікальність, типовість, ясність змісту. Маючи такі властивості, вони можуть виконувати функцію репрезентивності якоїсь історичної події чи цілої історичної епохи. У візуальній історії, з якими б ми критеріями до неї не підходили, існує розподіл принаймні на дві (головні) частини, тобто на те, що ми називаємо «твори мистецтва», і на «все інше». До мистецтва ми відносимо і «високе мистецтво», яке є, за визначенням А. Гаскела, виявом особистого людського відкриття, і декоративне, народне, вжиткове тощо. До «всього іншого» належить усе, що ми в багатьох випадках трактуємо як механічне, але таке, за що людина є відповідальною за фізичну реалізацію свого витвору².

Тему розподілу візуальних витворів людини можна б було продовжувати, але обмежимося твердженням, суть якого в тому, що у візуальній історії будь-які розподіли є нечіткі і дуже відносні.

У царині візуальної історії особливе місце займає архітектура, яку можна розглядати і з точки зору мистецтвознавця, ділячи її на стилі, епохи і т. д., як також і своєрідне вираження етнопсихології, впливу природнього середовища тощо. Для більш ґрунтовних висновків, очевидно, що потрібно робити аналіз характеру спрямувань творчості архітекторів і пояснити, яку мету вони ставили перед собою, вибудовуючи у своїх проєктах різнофункціональні будинки. Архітектура наштовхує нас на думку про виникнення такого поняття, як дизайн, який, очевидно, має глибокі корені в нашому минулому. Але роквітнув у своєму значенні в сучасну добу.

Особливе місце у візуальній історії займає фотографія. Фотографія за 170 років свого існування вже міцно утвердилася у житті і функціонуванні цивілізації. Завдяки можливостям фотографії у світі виникла ціла галузь історії, яка витворила візуальне середовище і свої засоби поширення інформації, яка може за лічені хвилини стати

²Там само. – С. 231.

надбанням усього людства. Фотографія має декілька функціональних можливостей. Нею можна доповнювати зміст документів у вигляді ілюстрацій і виконувати функцію запам'ятовування. Фотографії ефективно виконують візуальну функцію при виданні мемуарів, нарисів, наукових праць тощо. У кожній родині є свій родинний архів. На сучасну пору фотографія виділилась у галузь мистецтва, яка має свої правила, традиції і набір образотворчих прийомів. Родинні архіви фотографій є дуже цінним джерельним матеріалом при дослідженні повсякденності. Напевно, сьогодні не існує жодного музею в світі, де б не було в експозиції фотографій. Фотографії наділені якостями унікальності і типовості і мають статус джерела візуальної історії. Фотографії, зазвичай, здобувають якості візуального джерела внаслідок ретельного кількохступеневого відбору за умови, коли вони готуються для газети. Перший ступінь відбору робить фотограф, потім редактор газети, а вже після редактора – працівник музею чи архіву.

Фотографії в кінці ХХ ст. набули своєрідного візуального значення, оскільки з'явилися цифрові технології. З моменту винайдення комп'ютерних цифрових технологій ми спостерігаємо зміну статусу візуального сприйняття образів.

Яскравий приклад демонстрації можливостей візуальної історії мають музеї. Вони є різного спрямування. На Черкащині в місті Тальному існує музей «Хліба», у 70-х роках у Києві з'явився всесвітньовідомий музей просто неба, існують музеї із зоологічним, геологічним спрямуванням тощо. Музейні експозиції конструюються з метою візуальної дії на публіку. Аналізуючи роль музеїв у візуальній історії, потрібно зважати на присутність комерційного чинника у діяльності музеїв.

Перший музей просто неба було засновано у 1891 р. в Стокгольмі³. Нині музеї стали невід'ємним атрибутом кожного міста у всіх цивілізованих країнах. Розвиток музейної справи в Україні відрізняється від розвитку цієї справи в Європі. Музеї, наприклад, у Німеччині є майже у кожному населеному пункті. При цьому статус населеного пункту не має ніякого значення.

Зростання інтересу до музейної старовини, архітектури,

³ Там само. – С. 232.

антикварних предметів народного побуту тощо сприяли зародженню певних політичних настроїв в Україні і вихованню в середовищі широких верств населення почуттів усвідомленого україноцентризму. Згадуючи про музеї, в тому числі і просто неба, ми мусимо згадати детальніше про їх комерційне функціонування. Функціонування музеїв просто неба як комерційних структур, в Україні ще не набуло розвитку, оскільки в Україні ще не налагоджено функціонування туристичних інфраструктур, і умови політичної та економічної кризи аж ніяк не сприяють налагодженню музейної справи. Якщо вести мову про музейну справу в Україні, то доречно згадати про дидактичне значення музейних виставок. Експозиції музейних експонатів в українських музеях здебільшого не відображають правдиво того історичного шляху, який пройдено українцями до здобуття державної незалежності. Закінчуючи думку про проблему поєднання комерції і музейної справи, скажемо, що цей перспективний напрямок розвитку вже починає набирати сили в Україні.

Один із напрямків, який є частиною візуальної історії, це колекціонування. Колекціонуванням займається дуже багато людей. Колекції збираються окремими ентузіастами, і навряд чи можна перерахувати всі види колекцій, які нині існують. Колекціонування має свою історію, традиції, тобто всі ознаки своєрідної культури. Цій темі присвятили ґрунтовні праці англійські історики Айвен Гаскул, який написав есе «Візуальна історія», та Джон Елснер і Роджер Кардинал, які є авторами праці «Культура колекціонування»⁴.

Дослідники візуальної історії в основному концентрують свою увагу на трьох аспектах дослідження візуальної історії: авторство, канонічність, інтерпретація.

Дослідник візуальної історії А. Гаскел підкреслює, що перш ніж досліджувати вищеназвані аспекти візуальної історії, потрібно визнати існування теоретичної проблеми, яка стосується природи об'єкта вивчення в межах категорії «візуальний матеріал» і природи суб'єкта, який його використовує. З цього приводу між науковцями точаться

⁴ Айвен Гаскел. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. – С. 230.

дискусії. Сутність висновків, до яких підійшов А. Гаскел зводиться до того, що предмет, який класифікується як «візуальний матеріал», ніколи не є просто тим, що хтось бачить або бачили інші люди.

У візуальній історії завжди є елемент, який пов'язує об'єкт і суб'єкт сприйняття візуального зображення, – це є авторство об'єкта сприйняття. З аналізу сучасного сприйняття творів мистецтва є цілком очевидним, що ставлення до того чи іншого візуального зображення визначається впливом на розвиток мистецтва (у глобальному розумінні) автора нашого об'єкта, який стає центром уваги за подальшого дослідження візуального об'єкта істориком. В усіх випадках дослідження візуального джерела його авторство визначає його вартість як у моральному значенні, так і в комерційному. Наприклад, ціна картини М. Малевича «Чорний квадрат» у сотні разів дорожча від її копії.

Авторський задум під час створення того чи іншого об'єкта є визначальним поняттям творення об'єкта, який є предметом нашої уваги, чи, скажімо, уваги глядача.

Сприйняття об'єкта глядачем, яку б епоху той не представляв, повинно повністю узгоджуватися з тою епохою, в яку було створено ту чи іншу картину, що є об'єктом нашої уваги.

Окремого розгляду вимагає роль експертів у візуальній історії, які встановлюють достовірність авторства тої чи іншої картини. Експертів цікавить, перш за все, визначення авторства того чи іншого твору мистецтва. Тема ролі експертів у дослідженнях візуальної історії є цікавою, і вона була центром уваги багатьох дослідників, яких ми відносимо до «нових істориків» чи просто «анналістів». «Анналісти» твердять, що експертний аналіз у сенсі визначення авторства не є наукою, що визначає дані, які можна перевірити. Разом з тим, їх висновки не належать до мистецтва. На нашу гадку, експертні оцінки знаходяться між мистецтвом і наукою. Експертні оцінки належать до явищ, які характеризуються поєднанням специфічних властивостей розуму, які є радше наукового характеру, ніж художнього, а в деяких випадках радше художнього, ніж наукового⁵.

Про роль експертних оцінок у розвитку візуальної історії є досить

⁵Там само. – С. 238

багато критичних думок багатьох сучасних істориків. Їхні висновки ми узагальнимо так: розуміння минулого і практики творення візуальних образів в оцінках експертів є фіксацією добре аргументованої правоти.

Висвітлюючи деякі характерні особливості пізнання візуальної історії у процесі огляду вже досягнутих успіхів у царині досліджень (візуальної історії), відзначимо існування відмінності між знанням і особистою точкою зору. Вся річ у тому, що проблема вивільнення знання від впливу особистої точки зору є досить складною справою. Чинники, які є причиною складнощів, є різні. Назвемо один з них – мода. Для пояснення цього феномену наведемо такий приклад. До XVIII ст. загальне захоплення викликала картина «Венера Медічі», популярність якої невдовзі перейняла «Весна» Ботічеллі або «Народження Венери» того ж автора. Потім у Європі виникає інтерес до явища фемінізму, і Європа цікавиться творчістю жінок. Саме так виникають передумови і відбувається процес канонізації візуальних образів⁶. Продовжуючи тему, схематично назвемо ще кілька чинників, які впливають на інтерпретування візуальних образів. Про моду ми вже згадували, і цей чинник має значну вагу в інтерпретації візуальних образів. Отож, називаємо ще один чинник, який прийнято називати «смак». Цей чинник теж має певні ознаки відносності, оскільки зумовлений почуттям смаку, внутрішньою культурою індивідуума, його ерудицією і знову ж таки модою тощо. Наступний чинник – інтуїція, яка сама по собі теж має свої особливості, що сягають культури, традицій, звичаїв, розуміння візуальних образів у контексті зв'язку з минулим тощо. Не можна ігнорувати і ще один чинник, який впливає на інтерпретацію візуальних образів – прихований підтекст.

⁶ Там само. – С. 240.

Тема: 8. Пам'ять, історична пам'ять, колективна пам'ять

Завдання:

- ✧ Визначити причини загострення уваги істориків до історичної пам'яті.
- ✧ З'ясувати сутність різниці між поняттями пам'ять, історична пам'ять, колективна пам'ять.
- ✧ Актуальність з'ясування значення історичної пам'яті у процесах становлення державної незалежності України.

Збільшення уваги до особливостей пам'яті і виникнення потреби її виділення в категорії «історичної пам'яті», «колективної пам'яті» і просто «пам'яті про те, що було» в середовищі дослідників історії України стало помітним після перших спроб брутального втручання політиків у процес досліджень історії України, яке відбулося в кінці першого десятиліття ХХ ст. Науковці гуманітарної сфери, які за роки незалежності України встигли засвоїти демократичні засади історичних досліджень, розцінили таке втручання як спробу реставрації традицій тоталітаризму періоду «радянської доби».

У світовій практиці вольове втручання політиків у процес історичних досліджень і у спосіб трактування історичних подій не є чимось новим. Більше того, деякі історики, які представляють історичну науку Західної Європи, вважають це закономірністю. Оскільки праця науковців, які працюють у державних інституціях гуманітарної сфери, повинна бути оплачена і функцію роботодавця виконує завжди влада, то у представників влади нерідко виникає бажання впливати на документування історичних подій (тобто на процес писання історії) «правильно», якщо історичні події розглядати з точки зору представників влади.

Представник західноєвропейської історичної науки Алан Магілл з цього приводу писав так: «Потреба пам'ятати минуле у правильному вигляді звучить виможливо, і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на догоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їх власні соціальні і культурні імперативи повинні бути обґрунтовані»¹. Наводячи цю цитату, треба мати на увазі, що історики

¹Магілл Алан. Историческая эпистемология – М.: «Капон» – С. 93.

у країнах Західної Європи у формулюванні епістемологічних висновків не брали до уваги реалії розвитку історичної науки в умовах радянського тоталітаризму, і в практиці західноєвропейських держав брутальне нав'язування «правильного» трактування історичних подій, як це практикувалось в СРСР, було немислиме. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без втручання з боку влади, і «робота істориків на догоду тим, хто платить» не означала втручання у трактування історичних подій чи їх «підкоригування». Ознаки висвітлення історичних подій з ознаками угодницької позиції щодо їхньої влади, безумовно, були, але ніколи до вигляду «навпаки».

На території пострадянського простору історична наука в колишніх союзних республіках лише після розпаду СРСР стала на шлях становлення. В Україні навіть після проголошення незалежності досить чітко проглядаються зусилля влади спрямувати розвиток історичної науки в далеке від історичної правди русло. Такі зусилля були досить наполегливі і досить чітко проглядаються і в сучасну пору. Яскраві ознаки такого втручання українське суспільство мало можливість спостерігати з 2008 року, коли деякі чиновники і політики почали заявляти про доцільність написання спільно з російськими істориками підручників для навчання української молоді.

Ми не маємо наміру досліджувати мотивацію такої поведінки українського владного істеблiшменту. Ми лише констатуємо, що за останніх 19-20 років у науковому обігу з'явилася величезна кількість раніше замовчуваних матеріалів, які суттєво впливають на розуміння політичного становища України в системі політичних координат. Ця проблема стала особливо актуальною, коли до розуміння історичної пам'яті та її особливостей стали активно втручатися політики, які, власне, і розпочали брутально нав'язувати своє бачення «правильного» розуміння історичної пам'яті. Особлива увага політиків щодо «правильного розуміння пам'яті» концентрується на періоді, який охопив в історії України час, котрий настав після поразки Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. і тривав аж до проголошення незалежності України в 1991 р. Проблема зумовлена тим, що історична пам'ять про історичні події, які відбувалися за весь період радянської доби, була до проголошення державної незалежності ретельно цензурована і нещадно перекручена. Сьогодні вже не потрібно

доводити, що таким чином препарована історична пам'ять була зручним інструментом для тоталітарного більшовицького режиму здійснювати вплив на освітньо-виховний процес і виховувати з підростаючого покоління «нову спільність – радянський народ». Ми не маємо наміру деталізувати технологію нав'язування «правильного» розуміння історичних подій, які відбувалися впродовж існування російсько-більшовицької імперії. Згадаємо лише про застосування 187 і 62 статей Українського кримінального кодексу, які передбачали покарання для тих, хто «неправильно» розумів історичне минуле, тобто якщо «хтось» говорив «щось», що не вписувалося у лінію політики КПРС, це трактувалося радянською владою як «наклеп на радянську дійсність», і оповідач розплачувався за свою розповідь кількома роками перебування в ув'язненні.

Після проголошення незалежності у 1991 р. в Україні не відбулася зміна влади у персоналіях. При владі продовжували залишатися і далі ті ж самі васали тоталітарного більшовицького режиму, які всіма засобами укріплювали в Україні свою регіональну владу, і за неповних два десятиліття перебування при владі повернули Україну знову майже у стовідсоткову залежність від колишнього домінанта – Росії.

Відзначимо, що ми розглядаємо поняття «історична пам'ять» не в емпіричному значенні, а в поєднанні зі словами «національна пам'ять». Більше того, ми вважаємо, що до двох слів, які звучать як «національна пам'ять», слід додати ще одне – «українська». Разом це буде звучати як «українська національна пам'ять». Ми наполягаємо на тому, що термін «українська національна пам'ять» повинен бути виділений і розглядатися дослідниками окремо, оскільки Україна і українці пройшли дуже специфічний історичний шлях, який мав величезний вплив на формування самоцензури, спричиненої загрозю утисків або переслідувань за збереження пам'яті про події «так, як було насправді».

У попередньому реченні було вжито словосполучення – «специфічний історичний шлях». З'ясуємо, що саме ми маємо на увазі під цим виразом. Передусім визначимо, що, приступаючи до констатації проблем української національної пам'яті, ми змушені виходити на «поле бойових дій», які українцям уже нав'язані і відбуваються на ниві історичної науки. «Бої» відбуваються за право висвітлювати історичні події з точки зору українських національних

інтересів і за спосіб їх трактування. «Спінра» ситуація виникла з моменту зміни статусу України з підневільної «союзної» республіки на статус незалежної держави.

«На відміну від пам'яті як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду»². Ситуацію зі специфікою трактування історичної пам'яті можна б було не формулювати так жорстко, якби війни за українську історію не ставали все запеклішими. Про те, що війни не втихають, свідчать дискусії 2009 року, під час яких державні мужі вирішували питання про доцільність викладання історії України у ВНЗ з не історичним профілем спеціалізації, створення комісії із встановлення експертного висновку про доцільність використання діючих підручників у навчально-виховному процесі, заяви державних чиновників про доцільність написання спільно з Росією історії України тощо³. Така ситуація підкреслює значення української інтелектуальної еліти і час ставить перед нею цілком зрозумілі виклики. Українські вчені, а передусім гуманітарії, повинні виявити позицію або україноцентризму і в гуманітарній сфері укріплювати незалежність української держави, або йти по второваному «малоросами» і «тутейшими»* шляху з найприємнішим для сюзерена гаслом «чіво ізволіте, гаспада?»

З усього видно, що за умови подальшого збереження існуючої ситуації, за якої українська влада, проявляючи надто яскравий конформізм до спадкоємця СРСР – Росії, буде продовжувати активно впливати на формування методологічних принципів у дослідженнях історії України, може виникнути цілком реальна загроза породження нових розбіжностей у характері взаємостосунків між Україною і Росією, Україною і Польщею та іншими. І цілком зрозуміло, що також відбудеться консервація давніх, застарілих розбіжностей. Дослідження історичної правди про такі події, як пацифікація в Західній Україні у

Відомості про авторів та редакційні дані

²Нагорна Лариса. Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. / Історичний журнал. Число 1–3. 2010. – С. 3–13

³Там само.

Губанчикова Т. В. Українська історія

*Тутейші (польськ.) – тубільці (укр.). Так називали поляки українців в час домінування Польщі у Західній Україні у 30–х роках ХХ ст.

30-ті роки, причини проведення операції «Вісла», політичні репресії, які проводились в Україні у 30-ті роки, роздача сусіднім державам території України без згоди на те самих українців, геноцид українського етносу голодоморами тощо, може викликати зайві емоції, що може спричиняти дидактичний вплив на наше суспільство і на політичні настрої в сусідніх державах.

Існує маса історичних фактів, які потребують рівноправного обговорення і прийняття спільного рішення, яке б відповідало загальнолюдським критеріям щодо вибудовування цивілізованих міждержавних стосунків. Людство вже має досвід, як виходити з таких ситуацій. Для нормалізації стосунків України з Росією російській Думі і главі російської держави потрібно лише визнати вину Росії перед українським народом і публічно вибачитися за ті нещастя, які були нанесені українському народу під час реалізації планів щодо опанування життєвого простору українців і спроб очищення цього простору від місцевих мешканців, або заміни місцевого населення росіянами чи зрусифікованим етноелементом. Визнання вини було б цілком прийнятним варіантом політичної поведінки керівників Росії, і він не дав би приводу розуміти сучасну політику Росії як перехід від колоніальної політики до неоголошеної «холодної війни».

Ніколи не треба забувати, що історія взаємостосунків України з Росією – це історія боротьби українців за незалежність, оскільки Росія, починаючи з 1654 року, увесь час намагалася «братньою» рукою усунути українців з їхнього життєвого простору і самій його посісти.

Відтоді, відколи українці потрапили у залежність від Росії, починаючи з 1657 року, українці використовувалися росіянами лише як підневільна робоча сила та «гарматне м'ясо» у загарбницьких війнах, які, до речі, росіяни завжди називали не агресією, не загарбанням чужої території, а децю іншими термінами. Полиставши ряд сучасних російських підручників з історії Росії та підшивок кількох газет, нами вибрані найбільш уживані. Вони звучать так: «собіраніє русскіх земель», «освосніє», «воссоедінєніє», «терріторіальніє пріобретєнія», «добровольное вхождєніє», «уміротворєніє», «освобождєніє», «обрусєніє края», «братская помощь», «введеніє ограниченого контінгента», «защита русскоязычного населєнія», «прінуждєніє к міру», а нинішній президент Росії Владімір Путін

цілком недвозначно поставив крапки над усіма тими термінами стосовно зовнішньої політики Росії – «мочить в сортіре». Якщо хтось не розуміє значення цього словосполучення, то ми пояснимо: воно використовується лише в середовищі бандитів і на їхньому жаргоні означає робити засідку в туалеті, дочекатися, коли намічена жертва за природною потребою зайде в туалет, і в туалеті їй перерізати горлянку. На бандитському жаргоні це не просто словосполучення – це поняття, що є ознакою стилю поведінки бандитських угруповань зі своїми жертвами.

Якщо ми згадаємо, як закінчили життя кошовий отаман Петро Кальнишевський, наказний гетьман Павло Полуботок, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Василь Симоненко, Алла Горська, Володимир Івасюк і багато інших видатних українців, то мусимо зазначити, що політика Росії стосовно України завжди відзначалася агресивним характером. Але облишимо глибини історії і згадаємо події, які характеризують теперішню політичну етику Росії.

26 серпня 1991 р. Прес-секретар президента Росії зробив заяву, в якій було сказано, що Росія залишає за собою право порушувати питання кордонів з республіками (крім країн Балтики, які проголосили свою незалежність).

Цього ж дня на прес-конференції було зроблено роз'яснення, що заява стосується Криму, Донбасу і Північного Казахстану. Підставою для такої заяви було названо наявність у цих регіонах великої кількості російськомовного населення.

9 липня 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополь». Згідно з цією постановою, українське місто, що знаходиться на території Української держави, оголошувалося російським і головною базою російського чорноморського флоту.

Ця сама постанова була продубльована Державною Думою Росії в листопаді 1996 року.

16 березня 1996 року Держдума Росії ухвалила постанову про денонсацію Біловезьких угод, якими, власне, президенти Росії, України і Білорусії юридично припинили існування СРСР.

31 травня 1997 р. Л. Кучма і Б. Єльцин підписали Договір про дружбу і співробітництво та партнерство між Україною і Російською

Федерацією. Цим договором сторони зобов'язувалися поважати територіальну цілісність обох держав, дотримуватися принципу непорушності кордонів, що унеможливило висунення будь-яких територіальних претензій до України⁴.

У договорі наголошено, що сторони зобов'язуються не вдаватися до застосування сили чи загрози сили, не застосовувати економічний тиск. Але якщо українці мають керуватися лише інстинктом самозбереження, то вони мають пам'ятати про недавні події біля острова Тузла і пам'ятати про силове утримання росіянами гідрографічних споруд у Криму.

Україна, маючи на своїй території масу «заморожених» конфліктних ситуацій з Росією, мусить їх обговорювати і вживати заходів, щоб український народ почувався в безпеці, оскільки такі історичні факти, як події на острові Тузла та силове утримання росіянами контролю над гідрографічними спорудами в Криму говорять про те, що Росія постійно нагадує українцям про свої імперські апетити. Згадані вище події ми зобов'язані міцно тримати в українській історичній пам'яті і ніколи про них не забувати. До цього нас спонукає історична дійсність, і час ставить вимогу уважно вивчати політичну етику найближчих сусідніх держав.

Найновіша публікація, яка з'явилася в останньому номері журналу «Історичний журнал», присвячена проблемам історичної пам'яті. Авторка статті Лариса Нагорна досить наполегливо намагається підвести свої сентенції до застереження, висловленого свого часу Файхтінгером, яке вона цитує і вказує, що його слід узяти до уваги українським історикам, бо застереження стосується «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Далі Л. Нагорна продовжує наведену цитату, без розділового знаку, від себе: «ніби прямо адресоване українським історикам»⁵. Ми розуміємо делікатну дипломатичність авторки статті, на яку ми звернули увагу, але якщо розшифрувати закладену в статті ідею більш простими і зрозумілими словами, то процитоване застереження

⁴ Шевчук Василь. Історія української державності. – К.: «Либідь», 1999. – С. 467.

⁵ Нагорна Лариса. Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. // Історичний журнал. – Число 1-3. – 2010. – С. 3-13

виглядатиме як вимога бандита до своєї жертви, на яку він учинив розбійний напад і пограбував, не звертати уваги на вчинене насилля, бо весь «процес» відбувався «у мирі і спокої», оскільки перед тим, як учинити акт насилля, розбійник «заспокоїв» свою жертву ударом важкого дубця по голові. Якщо керуватися логікою Файхтінгера і авторки згаданої вище статті, то жертва бруталного насилля не повинна навіть признаватися в тому, що вона зґвалтована, бо все відбувалося цілком мирно, а зайвий шум і словесне згадування про цю подію порушують досягнуту (дубцем) стабільність і спокій. Дозволимо собі зауважити, що Німеччина, яка після Другої світової війни опинилась у подібній ситуації, не пішла по шляху «постійної турботи про здобуті в мирі і спокої цінності», а публічно покалася за содіяні злочини, визнала їх як злочини проти людства і в знак покаяння виплатила своїм жертвам символічну грошову компенсацію.

Історичні факти, особливо в тих випадках, коли вони повторюються, завжди укладаються в іншу, більшу схему або структури, в яких добре видно мету, яку мали як виконавці, так і автори плану здійснення подій, що набули статусу історичних фактів і стали об'єктами досліджень. Наприклад: факти стовідсоткового знищення політв'язнів—українців підрозділами радянських спецслужб перед відступом радянських військ у 1941 році. Кримінальних злочинців під час цих акцій, зазвичай, відпускали на волю, а політв'язнів—українців усіх поголовно знищували. Якщо ми будемо досліджувати факт розстрілу політв'язнів, який був здійснений радянською владою 20 липня 1941 р. в підвалах Уманської тюрми, без спроб включити цей факт у більшу схему, яка складається з подібних фактів, то навряд чи зрозуміємо глибину недекларованої (тобто таємної) сутності політики Москви щодо України. Річ у тому, що дослідження будь-яких історичних фактів завжди приводять дослідника до необхідності вибудовувати з окремих фактів загальну картину, а окремі історичні факти завжди є складниками якоїсь більшої структури.

У сучасній історіографії деякі історики з кон'юнктурних мотивів вираз-поняття «українська національна пам'ять» намагаються підмінити словами «міф», або «стереотип». Автори, які намагаються поняття «українська національна пам'ять» замінити поняттями «міф», «міфологізація пам'яті», «стереотипи», завжди додають своє

тлумачення міфу чи стереотипу, хоча пропоноване ними пояснення насправді є ненав'язливою інструкцією, як, на їхню думку, треба розуміти слова «міф» і «стереотип». Насправді це є наочний приклад підміни значення всім зрозумілого поняття «українська національна пам'ять» на значення, яке не має нічого спільного з суттю цього поняття. «Політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї»⁶. Зміст цигати можна було б арахувати до спроб пошуку українськими науковцями шляху до консолідації в українському суспільстві полярних політичних сил, якби не впадало в очі те, що авторка свідомо уникає вживати слова: «загальноновизнані цінності», «національні інтереси», «національні консолідуючі чинники», «національна ідея» тощо. Із контексту статті, про яку ми ведемо мову, видно, що, на перший погляд, переконливо обґрунтовано доцільність консолідації українського суспільства на основі «того, що маємо» і, судячи з її логіки, ми повинні цінувати та підтримувати спокій в українському суспільстві, в якому ми досягли «те, що маємо». Якщо за такою логікою вибудовувати взаємостосунки України з сусідніми державами, то у відповідь на заяву прем'єр-міністра Росії Путіна про те, що Росія у Другій світовій війні і сама перемогла б німців без українських солдат, українці повинні б лише придуркувато усміхнутися і схвально заплескати в долоні (що майже так і трапилось)...

Сьогодні українські політики, які впродовж майже 20-ти років від дня проголошення незалежності так і не сформували ідеології державного забезпечення і не навчилися розуміти поняття «національна ідея», передбачають, що за умови подальших історичних досліджень буде запускатися в науковий обіг усе більше документів, які змушуватимуть їх відмовитися від «багатовекторного патріотизму», в контексті якого вони не можуть визначитися, чий вони патріоти –

⁶Там само.

Росії чи України. Час вимагатиме від них засвідчення практичними справами позиції україноцентризму.

Виходячи із вищевисловленого, зазначимо, що на наших очах утверджуються процеси нового типу. З одного боку: війни з фази кровопролитних уже перейшли у фазу «холодних воєн», у яких бойові дії з використанням традиційних засобів фізичного знищення противника перейшли в область економічної, енергетичної експансії та експансії в гуманітарній сфері. В усіх критичних ситуаціях український народ завжди інтуїтивно віднаходив засоби протидії експансії. І в ситуації, яка вже вималювалася, український народ віднайшов надійний і єдино правильний засіб протидії гуманітарній експансії: це – історична пам'ять і її популяризація серед широких верств українського суспільства.

Історична пам'ять завжди була безвідмовною зброєю в боротьбі з агресорами, особливо в тих випадках, коли йшлося про виборювання суверенітету держави. Пропонований у вищезгадуваній статті шлях «цінувати суспільний спокій» – хибний шлях. Через замовчування історичної правди, якою б то благородною метою це не було продиктовано, можна досягти лише відстрочення розв'язання конфлікту. Історичні факти завжди потрібно називати їх природними назвами. Якщо правда історії для якоїсь політичної сили, народу чи держави гірка і неприємна, то все одно потрібно її визнати і прийняти такою, якою вона є, а в разі потреби шукати взаємного порозуміння на прийнятній основі з тими силами чи народом, який відчуває себе ущемленим чи ображеним. За потреби вирішувати особливо спірні проблеми людство навчилося залучати до їх вирішення таку інституцію, як міжнародний суд.

Інформаційне наповнення розсекречених архівів стосується тою чи іншою мірою взаємостосунків Україна-Росія. Суть їх зводиться до того, що Росія завжди розглядала Україну з її територією і природними ресурсами як життєвий простір для росіян, який потрібно долучити до Росії будь-якою ціною. І впродовж 350-літньої історії Росія цілком недвозначно поширювала свої впливи на Україну з метою русифікації українського етносу, поділу території України без згоди на це самих українців, використання українців у ролі «гарматного м'яса» в усіх війнах, де Росії потрібно було «присоединить» чужі землі і прийти до

статусу «великої держави» по мосту з трупів «інородних» васалів-вояків⁷. У відповідні моменти українців, коли вони надто завзято намагалися порвати зв'язки з Росією, росіяни попросту фізично знищували. Три голодомори, здійснені кремлівським урядом протягом неповних 50-ти років, і добивання української інтелігенції репресіями мали б чогось навчити сучасну українську еліту. Та сучасна українська еліта пережила на історичному шляху кілька періодів, за яких за зраду своєї національної ідентичності чужинці завжди щедро нагороджували тубільців, наприклад, поляки статусом шляхтича, а росіяни статусом дворянина. А українська знать у переважній більшості засвідчувала основні риси своєї поведінки виразом, який набув значення поняття – «чіво ізволіте?». Ознакою лояльності до Росії було зречення рідної мови, визнання зверхності Росії та сприйняття на віру тез, придуманих у середовищі росіян про «спільну колиску», в якій виростали три брати: росіянин, білорус і українець, чи про якісь інші «братні зв'язки» з Росією. Всі ці перераховані вище особливості нині є предметом доскіпливого вивчення науковцями і потребують певної культури у висвітленні історичної правди.

Останнім часом світ потрясають інформаційні скандали. В основі скандалів всюди присутні порушення етичних норм відомими політиками і опублікування інформації про це на сайті «Вікілікс». Суть скандалів в оприлюдненні таємної інформації про політичну етику відомих політиків. Не аналізуючи змісту інформації, поданої сайтом «Вікілікс», зазначимо, що з'явився потужний стимул до розуміння значення етичних норм усіма політиками, і українськими в тому числі. Стає все більш зрозуміло, що такі поняття, як гідність влади, національні інтереси, історична пам'ять мають стати наріжним каменем у вибудовуванні внутрішньої політики держави кожного народу.

Тема 9. Історія менталітету

Завдання:

- ✧ Передумови виникнення нового аспекту завойовницької політики Росії у першій половині ХХ ст.
- ✧ Головні риси українського національного менталітету і його природа.
- ✧ Технологія його деформації.

Історія менталітету у ХХ ст. набула ознак окремої дисципліни і стала відокремленим відгалуженням історичної науки. Досліджувати історію менталітету неможливо без екскурсів в історію подій, психологію, соціологію. Держави і нації у ХХ столітті переживали безліч потрясінь і зазнавали впливу різноманітних подразників. Подразники здебільшого були різними і по-різному впливали на окремі нації і народи, відрізнялися характером і різною силою впливу. Мусимо визнати, що в Україні досліджень на тему формування менталітету майже немає, а ті, що є, не відзначаються повнотою і всебічністю досліджень. Зазвичай дослідження на тему менталітету українців мають статус навіть не наукових праць, а депонованих. Присмний виняток щодо цього зробив лише Михайло Юрій у своїй праці «Етніогенез та менталітет українського народу». Отже, з дослідницькою метою звернемо нашу увагу на український менталітет і на чинники, які впливали на його формування у ХХ ст.

У 1920-х рр. ХХ-го ст. більшовики вже вважали себе господарями України, а Україну цілком завойованою. Регулярні війська Директорії, які чинили опір російсько-більшовицькій навалі, опинилися за межами України. Незважаючи на це, насаджена брутальною силою більшовицька влада в Україні не мала масової і повсюдної підтримки широких верств населення. В Україні розпочався стихійний некоординований опір комуністичній владі. Чисельність повсталих селян, за приблизними підрахунками, становила більше 100 тисяч осіб¹. Мусимо визнати, що повсталі українці не мали єдиного

¹ Бойко О.Д. Історія України. Навчальний посібник. – К. : «Академвидав». 2008. – С. 373.

координаційного центру.

Традиційно соціальною базою повстанців було село. Розрізнені загони повсталих у середовищі селян отримували моральну підтримку, з села надходило поповнення особового складу загонів, фураж для коней, продукти тощо. Виходило так, що більшість території України вдень контролювали більшовицькі регулярні частини червоної армії та загони ГПУ, а вночі повноправними господарями були повстанці. У багатьох регіонах виникали локальні «республіки», на які досить тривалий час не могла поширити вплив радянська влада. До яскравих прикладів існування таких «республік» можна віднести «Холодноярську республіку», описану Горлісом Горським у книзі «Холодний Яр»,² або «Медвинську республіку»³, яка існувала доти, поки більшовики не кинули на її знищення значні сили кінноти Котовського та поголовно не вирубали шаблями не тільки сільських чоловіків-повстанців, але і всіх поголовно літніх людей, жінок і дітей, щоб залякати і тримати в послуху населення всієї округи.

На перший погляд може здатися, що більшовики з метою уярмлення українського народу використовували, крім регулярних частин Червоної армії, тільки брехливу і примітивну агітацію, репресії та розстріли. Але, досліджуючи тогочасні документи, ми приходимо до висновку, що більшовицька внутрішня політика в Україні була винахідливою, далекосяжною і добре продуманою. Більшовики розуміли, що перемогти українців лише військовою силою – це ще не перемога. Майже трьохсотрічний досвід поневолення України Росією говорив про те, що Україна ніколи не полишала надії здобути збройним шляхом волю.

Прагнення до волі і побудови власної самостійної держави і одночасно збереження як найбільшої святині ознак етнічної самобутності з роками перетворилось на українську національну рису, яка здебільшого була трактована як елемент національного характеру чи, як тепер прийнято казати, складовою національного колективного менталітету.

²Горліс-Горський. Холодний Яр.

³Медвин в огні історії (Історико-мемуарні нариси, оповідання) – К. : ВЦ «Просвіта». 2000. – 80 с.

Більшовикам потрібно було змусити свої жертви змінити шкалу загальнолодських цінностей і саму суть колективного менталітету.

Значення слова менталітет (ментальність) (від пізньолатинського *mentalis* – розумовий) словники пояснюють як спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих людині або суспільній групі⁴. Ми могли б погодитися з таким визначенням, якби Україна розвивалася природним шляхом, яким розвивалися будь-які інші суспільства, в основі розвитку яких завжди лежали національні інтереси, а документування історичних подій завжди велось з позицій об'єктивізму. Україна ж пройшла дуже специфічний історичний шлях розвитку, протягом якого майже півтисячі років боролася за волю, і в середовищі українців сформувалися специфічні ознаки колективного менталітету, набуті на основі історичного досвіду, отриманого в боротьбі за колективне виживання. Отож, до словникового визначення значення слова «менталітет» ми мусимо ще дещо додати, що в сукупності зі словниковим визначенням звучатиме так: спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих людині або суспільній групі, які набуті цією групою чи індивідумом у процесі існування в певних суспільно-історичних обставинах, які виникали в боротьбі за виживання та утвердження серед інших соціумів-сусідів.

Історія України – це низка численних спроб українців здобути державну незалежність. З плином часу у нашого народу склалися особливі риси індивідуального і колективного менталітету, завдяки яким український народ зберігся як етнос і визрів як нація. Особливо яскраво виявлялися ознаки українського менталітету в селах, які завжди дуже гостро відчували домінування над ними чужоземців, але в духовній сфері селяни зазнавали мінімального впливу мігрантів чи штучно насадженої колонізації, русифікації чи румунізації. Не вдаючись у широкі пояснення, ми беремося стверджувати, що російська імперія, яка у 20-х роках ХХ ст. опинилася під владою більшовиків, прагнучи назавжди посісти український життєвий простір, зрозуміла, що для остаточної перемоги над Україною потрібно шляхом терору і репресій зламати її духовний хребет і деформувати

⁴<http://lib.deport.ru> Енциклопедичний словник (за даними на 11.05.2010).

колективний менталітет сільського населення, оскільки в містах населення вже було значно зрусифіковане і впертого опору загарбницькій політиці більшовиків не виявляло.

Почнемо з розгляду директиви постійної наради боротьби з бандитизмом РНК УСРР № 639 від 22 серпня 1921 р.⁵ До цієї дати діяла так звана директива колективної поруки, яку більшовики застосовували як запобіжний захід, мета якого була перешкодити можливості спілкування українських повстанців із селянством. Директива «колективної поруки» виявилася малоефективною. Замість директиви про «колективну поруку» більшовики ввели директиву про «ответчіков». Сутнісіть різниці між директивою про «кругову поруку» і директивою про запровадження системи «ответчіков» зводиться до ступеня їх ефективності у випадках застосування. Директива про «кругову поруку» була визнана малоефективною, оскільки в результаті застосування декрету про «колективну поруку» повстанський рух не згасав і в 1922 році навіть набрав тенденції до розширення масштабів. Ця обставина і змусила кремлівську владу вдосконалювати засоби протидії повстанському руху.

Директиву про «ответчіков» було рекомендовано приводити в дію у тих регіонах, в яких повстанський рух розростається особливо інтенсивно. Згідно з донесенням Уманської повітової військової наради, директива була надіслана для виконання на територію, яку місцеве населення традиційно причисляло до Уманщини, а саме: у села Шаулиху, Папуженці, Онуфрїївку, Мопурів, Церубайку, Зеленьки⁶.

До цього додамо, що невеличкий текст директиви київська влада розширила з 7 рядків до 21-го окремого пункту і розширений текст директиви переіменовано на «Наказ № 2». Після цього «на місця» було розіслано рішення (з допискою «до виконання»), що при виконанні «Наказу № 2» в обв'язковому порядку треба дотримуватися супровідної роз'яснювальної інструкції, в якій йшлося, як саме виконувати «Наказ № 2», а також була видана ще одна інструкція спеціально лише для «ответчіков», у якій детально розписувалось, як має себе поводити «ответчік» за певних обставин⁷. Нижче ми детальніше зупинимось на

⁵ Державний архів Черкаської області. Ф. Р.-189, оп.1, спр. 40.

⁶ Державний архів Київської області. Ф.Р.-2789, оп.1, спр. 12.

⁷ Національний музей історії України. Фондосховище. Документ: «Приказ № 2». РД 8965.

суті змісту згаданих інструкцій, а зараз акцентуємо нашу увагу на «Наказі № 2».

Отже, пропонуємо читачеві ознайомитися зі змістом цитати, виписаної з «Наказу № 2» (переклад автора): «... у кожному сільському поселенні, на хуторах спеціальні комісії визначають із числа місцевого населення відповідальних (ответчіков), на яких покладається відповідальність за будь-який прояв бандитизму в районі даного поселення»⁸.

Примітки ... Відповідальні (ответчіки) визначаються з розрахунку 1 на 20 хат, але не менше двох на висілках із населенням більш ніж 10 хат і не менше 1 – на хуторах...

Відповідальні (ответчіки), на відміну від заручників, перебувають за місцем проживання і позбавлені права відлучатися з населеного пункту без дозволу комнезама...

...У випадку вбивства або поранення в селі представника Радянської влади, червоноармійця або члена комнезаму бандитами підлягає розстрілу подвійна кількість відповідальних (ответчіков); питання кого саме, вирішується жеребкуванням, у якому беруть участь усі «ответчіки» і ті, котрі замінюють відсутніх. Примітка: у випадку приховування тіл убитих покарання збільшується вдвоє...

...Якщо вбивство скоєне між населеними пунктами, то відповідають «ответчики» сусідніх населених пунктів...

Для того, щоб «ответчік» «відповідально» ставився до нав'язаних йому обов'язків, була старанно придумана ціла система покарань.

«...Якщо в НКВС надходить інформація, що в селі перебуває бандит, дезертир або в когось є кулемет, то накладається штраф: пара коней або корів чи 200 пудів хліба. За незареєстрований револьвер, обріз або гвинтівку штраф становив: одна свиня, або дві вівці, або 20 пудів хліба». До цього пункту додано примітку: «у випадку в'їзду без допомоги місцевого «ответчіка» прибулого «бандита» штраф сплачувався в потрійному розмірі... У випадку в'їзду в селі вагажка «банди» без допомоги «ответчіков», штраф громада сплачує в п'ять разів більший і один з «ответчітков» підлягає розстрілу...».

Крім системи покарань, «Наказом № 2» передбачалася і система

⁸Там само.

винагород у випадках виявлення «ответчиком» цінних послуг щодо боротьби з «бандами». У змісті одного з пунктів «Наказу № 2» сказано й таке: «... уникнути покарання «ответчиком» у кожному конкретному випадку можна лише у випадку видачі ним дійсних бандитів і за умови, що бандити будуть піймані або наданням Радянській владі особливо важливих послуг у боротьбі з бандитизмом...»⁹. Тобто приреченому «ответчику», який уже витягнув смертний жеребок, давалася можливість вижити. Для цього потрібно було «оказать услугу», яка повинна завершитися арештом і розстрілом когось із односельців чи навіть родичів «ответчика», якщо «ответчик» під явною загрозою бути тут же розстріляним вирішить «оказать услугу», тобто купити собі життя за рахунок життя свого односельця чи навіть родича.

Згаданий пункт «Наказу № 2» і зміст спеціальної секретної інструкції, яка додавалась до наказу (її ми розглянемо нижче), розкривають нелюдську сутність політики більшовиків. Загальновідомо, що традиційними ознаками колективного менталітету українських селян були сільське добросусідство, сільська сконсолідованість, кумування, родичання (у кожному селі кожна родина має багато родичів) і просто українські сільські засади порядності, які формувалися на рівні архетипів з незапам'ятних часів і стали складовою українського менталітету. Українське село з його колективним менталітетом виявилось нездоланною для більшовиків силою, яка стихійно повстала проти них на початку 20-х років ХХ століття. Вивчення документів цього періоду змушує нас прийти до висновку, що радянська влада на початку 20-х років вела боротьбу не лише з метою силового придушення прагнення українців до збройного опору, а й з метою викорінення традиційних селянських цінностей і деформації колективного менталітету, базованого на споконвічному написаному звичаєвому праві й архетипах.

Дотримуючись принципів історизму та об'єктивізму, розглянемо зміст секретної інструкції, яка додавалась до «Наказу № 2» і розписувала технологію втілення цього наказу в життя: «... головною

⁹ Петренко Валерій. Українська національно-демократична революція. До питання про роль інституту «ответчиков» у придушенні селянського повстанського руху на Київщині в 1920-1924 рр. Часопис «Доба» ч. 1. – Черкаси.: 1998. С. 39-44.

метою створення інституту «ответчіков» є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення конфліктів і розшарування в селі, створення атмосфери, коли бандит буде боятися, що його видадуть, «ответчік», побоюючись репресій, буде при нагоді видавати бандитів, а потім, побоюючись помсти з їхнього боку, може бути використаний як старанний донощик»¹⁰. ...

Щодо механізму втілення мети наказу в частині використання меркантильних почуттів, заздощів тощо, було прийнято рішення забрані як штрафи у селян цінності роздавати комнезамам. В інструкції ця дія роз'яснюється так: «Роздачею конфіскованого майна із штрафів комнезамам, а також засобами політичного впливу потрібно у селах створювати ситуацію, коли бандити і «ответчіки» будуть боятися доносів з боку членів комнезамів. У той же час члени комнезамів будуть зацікавлені у видачі і тих, і других». По суті, йдеться про інспірування і стимулювання більшовицькою владою процесів деморалізації селянства та штучного створення процесів деформації селянського традиційного менталітету. Як підтвердження цього висновку наведемо ще одну цитату: «... При застосуванні репресій, особливо розстрілів, відносно «ответчіков» треба бити на психіку неквапливим приготуванням до жеребкування і т.ін., давати можливість купити життя (або майно) видаванням дійсних бандитів. ...Рекомендується шляхом терору ставити «ответчиков» у такі умови, щоб вони ставали відкритими ворогами бандитів і навіть, звільнившись за заслуги від відповідальності, вони залишаються донощиками і помічниками Радянської влади у боротьбі з бандитами зі страху помсти з боку останніх».

Як підсумок до наших сентенцій щодо «Наказу № 2» та змісту інструкції про особливості його виконання, акцентуємо нашу увагу на національному питанні, якому автори наказу теж надавали значення. Остання фраза російськомовного наказу звучить так: «Приказ опубликовать в селах обязательно по-украински». Тобто з цієї фрази видно, що наказ стосувався лише українських селян. Логічно розмірковуючи, задамо собі ще й таке запитання – чи однаково

¹⁰ Національний музей історії України. Фондосховище. Документ: «Приказ № 2». РД 8965.

підпадали під вплив дії наказу всі національності, які жили в Україні, чи були якісь винятки? Цим питанням цікавився Черкаський дослідник Валерій Петренко і звернув нашу увагу на те, що всім губернським військовим нарадам були надіслані циркуляри, в яких була настанова до виконання: «... зобов'язати всі місцеві органи влади, щоб при призначенні «ответчіков» вони уникали зараховувати в «ответчіки» осіб єврейської національності»¹¹.

Третім документом, без розгляду якого навряд чи було б можливим скласти адекватні висновки про запровадження інституту відповідальних (ответчіков), є інструкція для відповідальних (ответчіков). Інструкція складалася з 10 пунктів, якими зобов'язувалося «ответчіка» чи кандидата в «ответчіки» найшвидше і найпростіше робити доноси. Згідно з цією інструкцією, кожен «ответчік» чи кандидат в «ответчіки» після чергового доносу (а вони були зобов'язані з'являтися для «звіту» у повітову військову раду кожен тиждень) за кожен донос мусили отримувати розписки, які «ответчіки» були зобов'язані зберігати.

Психічне навантаження, яке на початку 20-х років переживали українські сільські громади і «ответчіки», не могло не позначитися на цілісності їхнього індивідуального і колективного менталітету. Осмислюючи тодішні причинно-наслідкові зв'язки, можна зрозуміти природу появи унікальної української приказки, якій нема аналогів, ні в якого іншого народу: «Моя хата з краю, і я нічого не знаю». Згадана приказка є наслідком перебування України в надто важких умовах поневолення і відчайдушного прагнення українського селянина вижити.

¹¹Петренко Валерій. До питання про роль інституту «Ответчиков» у придушенні селянського повстанського руху на Київщині в 1920-1924 рр. // Доба. Науково інформаційний журнал. – Число 1. – С. 39-45.

Тема: 10. Історія ідей

Завдання:

- ✧ Визначити найголовніші тенденції в розвитку історії ідей ХХ ст.
- ✧ Визначити час появи у ХХ ст. нових поглядів на розвиток ідей і показати ступінь наукового дослідження цієї теми.
- ✧ Пояснити зв'язок суспільно-політичних ідей зі шкалою суспільно-політичних цінностей.

До історичних досліджень подій періоду ХХ ст. які стосуються еволюційного розвитку людської цивілізації, належать події глобального масштабу, які мали і досі мають великий вплив на долю цілих народів. Дослідження на теми еволюційного розвитку людства і оприлюднення результатів досліджень у середовищі істориків Західної Європи називають «глобальною історією». Одна зі складових ланок «глобальної історії» є історія політичної думки, або історія ідей.

Історія ідей у ХХ ст. неодмінно залишиться на скрижалях історії позначеною кількома словами-поняттями, які нині турбують людство і відомі всім як ідеї чи ідеологеми. Назвемо ці слова: «відкрите суспільство», «глобалізм», «глобалізація», «громадянське суспільство», «антиглобалізм», «національна ідея», «націоналізм», «авторитаризм», «тоталітаризм».

Оскільки ми ставимо собі за мету дослідити в загальних рисах тенденції в розвитку ідей ХХ ст., то мусимо зазначити, що існує жорстке протистояння між прихильниками ідей «громадянського (тобто відкритого) суспільства» та «глобалізації», з одного боку, і «антиглобалізму», з іншого. Якщо обмежитися хронологічними рамками, визначеними ХХ століттям, то можна твердити, що добре видимі і популярні ідеї глобалізації світової економіки ідуть завжди поряд із тенденціями, які належать до гуманітарної сфери і неухильно ведуть до «відкритого суспільства».

Прогресування ідей глобалізації хоча й наштовхуються на організований спротив «антиглобалістів», усе ж таки просуваються вперед, і це дає нам можливість говорити про значні успіхи цих ідей.

Ми не стверджуємо, що прогресування ідей «відкритого суспільства», за лаштунками якого завжди видно ідею глобалізації,

проходить гладко. Річ у тому, що кожна міжнародну нараду владоможців, які періодично збираються для узгодження питань інтеграції економіки, супроводжують протести антиглобалістів. Це свідчить про те, що сили антиглобалістів досить потужні і їхні аргументи здатні рекрутувати і притягувати нових прихильників. Цьому сприяє ще й те, що в кінці першого десятиліття XXI ст. ідеї «відкритого суспільства» переживають очевидну кризу, оскільки уряди Франції і Німеччини, надто широко «відкрили» свої суспільства і мали значні проблеми з нашествям в їх країни мігрантів з азійських країн, які не зуміли інтегруватися в європейське середовище і відзначили в Європі свою присутність погромами і бешкетами.

Якщо вникнути в сутність ідей «відкритого суспільства» і «глобалізації» і сприйняти названі терміни як поняття, то похідними від цих понять є інші терміни чи, якщо завгодно, терміни-поняття. Назвемо їх: «суспільство необмеженої демократії і лібералізму», «суспільство сталого розвитку», «панславизм», «пан'європеїзм», «пансіонізм». Кожне з цих понять споріднене з поняттям глобалізму і є антиподом поняттю «антиглобалізм». Похідними від поняття «антиглобалізм» можна назвати такі: національна ідея; національні інтереси; національна честь, гідність і гордість; національна безпека; національна перспектива тощо. Доскіпливіше розглянемо поняття «глобалізм» і «відкрите суспільство». Розробником упорядкованої теорії «громадянського суспільства», в основі якого покладається обґрунтована теорія «Демократичного контролю і рівноваги», був професор філософії Карл Поппер¹.

Попперівська теорія «Демократичного контролю і рівноваги» є альтернативою суверенітету демократичного правління, в основі якого лежать державний суверенітет, національні інтереси і національна ідея. Принцип суверенного правління державою К. Поппер вважає шкідливим і таким, що суперечить його політичній теорії, яку ми згадуємо вище.

Ми не маємо наміру визначати, яка з парадигм – «глобалізація»

¹Карл Поппер. Открытое общество и его враги. В 2 томах. Т – 1-й. – М.; «Культурная инициатива». 1966. – 446 стр.

чи «антиглобалізація» – для нас більше прийнятна, а яка менше. Порушуючи тему історії ідей, ми ставимо перед собою мету дослідити її стосунок як до історії тих держав які ми називаємо «наддержавами», так і до держав, які переживають періоди становлення, в тому числі і до України.

В цьому відношенні доцільно зауважити, що 17 січня 1997 року Верховна Рада України прийняла постанову, в якій проголошено першочерговими пріоритетами інтересів України створення громадянського суспільства поруч із забезпеченням державного суверенітету, злагоди і самодостатньої ринкової економіки. Самі по собі це є суперечливі постулати, але вони закладені в Концепцію національної безпеки України і, на думку багатьох провідних учених, мають безсумнівну властивість руйнувати державний суверенітет України².

Ми не ставимо собі за мету визначити ступінь шкідливості чи нешкідливості ідей «глобалізації» і «відкритого суспільства». Ми лише прагнемо констатувати і сформулювати парадигми розвитку будь-якого суспільства у ХХ столітті.

З наших сентенцій випливає, що слова «процеси глобалізації» і «процеси антиглобалізації» означають конкретні поняття і мають усі властивості доктрин, існують не в емпіричному значенні, а як цілком реальний елемент сьогодення. К. Поппер у своїй теорії заперечує можливість пояснення історичних подій одним або кількома законами³. Його теорія має великий вплив на спосіб державного будівництва в багатьох країнах. Але його точку зору не розділяють історики школи «Анналів», оскільки вважають, що історичні факти і події іноді виникають внаслідок трансцендентних імпульсів колективної поведінки соціальних груп.

Розпочавши дослідження історії ідей з висвітлення тенденцій у процесах творення парадигм і доктрин у регіонах пострадянського простору, зауважимо, що дослідження історії ідей, які суттєво впливали

²Національні інтереси та економічна безпека України: політично-філософські, правові й соціально-економічні аспекти. // Національні інтереси. / група дослідження проблем суверенітету, національних інтересів і безпеки. – Число 2. – Львів, 1999. – С. 3-13.

³Карл Поппер. Нищета историцизма. – М. : «Культурная инициатива», 1993. – С. 135.

на історичні процеси ХХ ст., є надто широкою темою і навряд чи можливо вивести якісь спільні загальні риси, які б підходили для країн, розташованих у різних віддалених один від одного регіонах. Якщо ми зіставимо історію ідей країн Західної Європи з історією ідей країн постколоніальних, або країн, які ми нині називаємо «країнами пострадянського простору», то побачимо, що історія ідей у цих країнах дуже різна, її дослідження вимагає різних методологічних принципів і цілком сепарованого розгляду. Констатуючи різноманітність у розвитку історії ідей, притаманну різним регіонам, при цьому зауважимо, що у випадку нашого застосування слова «регіон» це слово ми вживаємо як рівнозначне значенню слів «соціум», «народ», «нація» чи «держави». Порушуючи тему історії ідей, зазначимо, що вона нерозривно пов'язана з розвитком політичної думки в Європі і цілком доречно назвати істориків, які зробили значний внесок у згадану в заголовку лекції галузь історичної науки та вказати назви їхніх праць, які нині вважаються класичними у дослідженнях цієї галузі. Передусім, це науковці, пов'язані з Кембріджським університетом: Джон Покок «Історія політичної думки: методологічні роздуми», Джон Данн «Сутність історії ідей», Квентін Скіннер «Значення й розуміння історії ідей». Автори вищезазначених праць основним об'єктом своєї уваги ставлять методологію і вплив на її розвиток історії політичної думки, а відтак і історії ідей, оскільки й історія політичної думки, й історія ідей тісно пов'язані з системою політичних поглядів. світоглядом взагалі і формуванням світогляду окремої особистості (а окремі особистості чи індивідууми є складовою соціумів). К. Скіннер основну свою позицію з цього приводу висловив найконкретніше. Цитуємо найхарактерніший уривок з праці К.Скіннера, присвяченої цій темі:

«...Перш за все я звертаю увагу на методологію, яка впливає з твердження, що текст історичного дослідження формує незалежний об'єкт дослідження. Бо це саме те припущення, що надалі керує основною масою досліджень, порушує найширші філософські питання і провокує якнайбільше плутанини. Саме цей підхід в історії ідей не меншою мірою, ніж у суто літературних дослідженнях, пов'язаний з особливою формою виправдання доцільності дослідження як такого. Зазвичай стверджується, що сутність вивчення минулих робіт із філософії має полягати у з'ясуванні того, які тези правдиві і мають

вигляд «вічних елементів», виражених у формі «загальних ідей».

Тож історик, який приймає цю точку зору, вже фактично зв'язує себе з питанням, як найкраще зрозуміти такі «класичні тексти». Бо коли весь сенс такого вивчення розуміти в термінах повернення «вічних питань і відповідей», викладених у «видатних книгах», а отже, доведених їх сталої правдивості, історик не лише може, але мусить зосередитися на тому, що кожен із класичних авторів сказав про кожне з «засадничих понять» і «незмінних понять». Коротше кажучи, нашою метою має бути забезпечення «переоцінки класичних робіт цілком окремо від контексту історичного розвитку, як завжди важливих спроб записати загальні пропозиції щодо політичної реальності. Адже припущення про те, що знання соціального контексту є необхідною передумовою розуміння класичних текстів, рівноцінне запереченню того, що вони містять певні складові вічного і незмінного інтересу, а отже, не рівноцінні знищенню сутності вивчення того, що вони сказали...»⁴.

Ту ж саму сутність, яка закладена у наведеній у попередньому абзаці цитаті, ми бачимо у теоретичних викладках багатьох відомих американських політологів, її в різних інтерпретаціях повторюють Ендрю Геккер, Ян Ясперс, Леонард Нельсон, Малфорд Сиблі і ряд інших (в основному всі вони американці).

У сучасних дослідженнях історії ідей можна простежити спільну тенденцію наводити точки зору видатних людей (не обов'язково науковців), порівнювати їх твердження з твердженнями інших видатних та відомих і при цьому віддавати перевагу більш прийнятній позиції тої чи іншої видатної особи⁵. Такий підхід є нежиттєздатний і «схожий на ригоричні розважання «розумних» людей».

Послідовники школи «Анналів» прийшли до висновку, що проблема полягає у нашому ставленні до текстів історичних джерел, які ми вивчаємо, досліджуючи історію політичної думки. Такі історики, як К. Скінер і Д. Дани, вважали, що тексти історичних документів чи творів, які ми досліджуємо, є історичними джерелами (в яких

⁴ Квентін Скінер. Значення і розуміння історії ідей». Цитування за Річардом Уаком Історія політичної думки. // Нові перспективи історіюписання. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 269.

⁵ Джон Дани. Ідеїчність – М.: «Канон», 1997. – С. 25.

відображено мету авторів джерел), які мають нам відповісти, чому вони (автори документів чи джерел) використовують ту чи іншу форму викладу інформації або ж демонструють здатність відображати ту чи іншу точку зору. Завдання дослідників історії ідей полягає в тому, щоб серйозно поставитися до того, щоб однаково сприймати факти і цінності. Дослідникам історії ідей завжди потрібно пам'ятати, що політичні цінності істориками формуються на основі свого розуміння навколишнього світу, який ніколи не буває статичним. Історики є відповідальними за ієрархію, пріоритети і ступінь життєздатності політичних цінностей. Фундаментом до цього має бути загально визнана система загальнолюдських цінностей і критеріїв. Треба мати на увазі, що у сучасних дослідженнях історії політичної думки точаться дискусії. Зокрема, виділяється група прихильників біхевіоризму*. Якщо порівняти висновки, які ми можемо зробити з ряду фактів реальної дійсності і загально визнаних моральних цінностей, то різниця дуже контрастна. Дискусія на переломі ХХ і ХХІ ст. відбувалася (відбувається і на сучасну пору) в основному між істориками Квентіном Скіннером і Йоганом Ганелом⁹.

Отже, ми наблизилися до моральних цінностей у політиці, які не втрачають значення у філософії, політології і взагалі у сферах функціонування чи то особи, соціуму, народу, чи нації.

Що в уявленні сучасних істориків політичної думки вважається «цінностями»? Загально прийнято вважати, що цінності в емпіричному розумінні (моральні в тому числі) відносяться до продукту роботи серця і вони не можуть мати систематичної раціональної основи. Всі люди мають шкалу цінностей і як частинки організованого соціуму керуються ними у прийнятті рішень. Широкі верстви суспільства, які складаються з окремих індивідумів, є виразниками колективних цінностей, а відтак моральні і суспільні цінності є тією основою, яка визначає моральний стан суспільства і його життєздатність.

Джерело: *Історія політичної думки*. Видано за редакції В. П. Порта. – К.: Ніка-Центр, 2004.

* Біхевіоризм означає широке розуміння емпіричної політичної науки, для якої характерні дослідження квазінаукових законів людської поведінки з чіткою градацією між фактами і цінностями.

⁹ Річард Так. *Історія політичної думки*. // *Нові перспективи історіописання*. За редакцією Пітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – С. 272.

Організований соціум (народ чи нація) ніколи не бере в основу своєї свідомості цінності навмання. Система виховання суспільства закладена в основі гуманітарної освіти в кожній державі і передбачає забезпечення знань, на основі яких потенційні отримувачі цих знань повинні генерувати певні цінності, і шкала їхніх цінностей повинна формуватися на трансцендентному рівні. Зазвичай для спрощення проблеми особистісного, а відтак і колективного генерування шкали цінностей, чи радше системи цінностей, покладається на «великих людей» чи «геніїв», які здобули своїм авторитетом вагу у суспільстві.

Загальноживаним засобом упровадження в життя необхідності засвоєння певної шкали цінностей є, передусім, підручники з гуманітарних дисциплін, які випускаються для студіюючої молоді. Сформульовані в останніх двох абзацах речення належать до традиційних норм вивчення історії і перегукуються з раціоналізмом епохи Просвітництва.

Оскільки українська історична наука пройшла специфічний шлях свого розвитку (якщо період панування тоталізму можна назвати розвитком) і внаслідок пройденого «специфічного» шляху на основі історичних знань в українському соціумі не сформувалася загальновизнана шкала моральних і суспільних цінностей, які б на трансцендентному рівні були властивістю українського соціуму, то використання засад раціоналізму, в основі яких поняття про справедливість і право на домінування мови титульної нації, недоторканість життєвого простору тощо.

Послідовники школи «Анналів» Скіннер і Данн (американці) вважають, що існує величезна кількість ціннісних систем, ці системи не піддаються уніфікації, а тому немає сенсу дотримуватися етичних засад, і тому зникає традиційна роль історії політичної думки в розвитку культури. У судженнях Р. Скіннера і Д. Данна головною тезою є висловлення необхідності самостійно мислити.

Для того, щоб уявити собі, наскільки складною є дискусія в розвитку історії політичної думки, подаємо цитату Р. Скіннера:

«...Усе, на чому я наполягаю, — це теза, що уявляючи, ніби сутність історичного вивчення полягає в тому, що ми можемо безпосередньо пізнати правду з відповідей, ми з'ясуємо таке: те, що вважається відповіддю, виглядатиме у кожній культурі чи добі настільки

відмінним, що навряд чи можна буде навіть надалі думати про «доречні» питання. Простіше кажучи, ми маємо навчитися самостійно мислити»⁷.

Завдань, які постали перед історією України, дуже багато. Але в дослідженнях історії завжди треба пам'ятати, що засоби культурного самовираження і формування парадигм розвитку політичної думки, колективної та історичної пам'яті в період радянського тоталітаризму були під контролем соціальної групи, в руках якої були всі керівні важелі впливу на формування свідомості всього народу, а документування історичних подій зазнавало серйозного «коригування» контролюючими органами влади. У результаті набутки гуманітарної науки дісталися Україні після розвалу СРСР у деформованому вигляді.

Швидкість і успішність розвитку української історичної науки залежить від ерудиції дослідників, кількості і змісту запитань, які вони ставлять перед собою, і пояснювальних принципів, застосовуваних дослідниками відносно досліджуваного ними історичного матеріалу. У середовищі істориків є загальновідома істина, суть якої полягає в тому, що принципи і запитання дослідників у результаті змін у суспільстві чи просто в результаті еволюційного розвитку суспільства з часом старіють. Розвиток науки ніколи не буває у статичному стані, весь час змінюються методи і технології досліджень. Удосконалюються методологічні підходи до предмета історичних досліджень, а тому «кожне покоління вимушене перенисувати історію, і це закономірно»⁸.

У процесі історичних досліджень залишаються незмінними джерела й історичні факти, які не піддаються конструюванню з міркувань політичної чи ідеологічної кон'юнктури. У дослідженні історичних подій періоду «радянської доби» дослідники дуже часто натикаються на труднощі в доступі до цілих пластів документів, які колишня тоталітарна влада ділила на ступені таємності і деякі з таких ультратаємних документів виготовлялися не більше як у трьох

⁷Цитування Квентіна Скіннера за Річардом Таком. Історія політичної думки. // Нові перспективи історіописання. За редакцією Нітера Берка. Переклад Т. Портнова, А. Портнов. – К.: «Ніка-Центр» 2004. – С. 278.

⁸Высшегогородцева О.В., Счастливец Р.А. Проблемы методологии социально-гуманитарного знания // Философия науки. – М.: «Канон+», 2007. – С. 369.

примірниках. Саме в таких документах відображена інформація, яка інколи може кардинально змінити наше розуміння сутності історичних подій у процесі історичних досліджень.

Оскільки в Україні досі не випрацьовано концепції ідеологічного забезпечення ідеї суверенної державності і продовжується боротьба між кількома конкретними політичними силами за монопольне право формувати таку концепцію, то в сучасну пору боротьба почала набирати цікавого вигляду – йде боротьба за право доступу до архівних документів і за право дозволу на оприлюднення їхнього змісту.

Запитання для повторення курсу

1. Що ми розуміємо під словом «методологія»?
2. Що ми розуміємо під виразом «методологічні принципи, які застосовуються в історичних дослідженнях»?
3. Чим відрізняються методологічні принципи, які застосовувалися в історичних дослідженнях до розвалу СРСР, від методологічних принципів, застосовуваних в історичних дослідженнях на пострадянському просторі (на прикладі України)?
4. Пояснити значення виразу «міждисциплінарний синтез в історичних дослідженнях».
5. Назвати найбільш уживані методи, використовувані в історичних дослідженнях.
6. Назвати основні шляхи розвитку історичної науки на пострадянському просторі в кінці XX і на початку XXI ст.
7. Які особливості передумов виникнення нових шкіл істориків?
8. Поява школи «Нові історики», чи, як їх ще назвають, школи «Анналів».
9. Сутність новаторства «Нових істориків».
10. «Традиційні» історики і «нові». З'ясувати, в чому полягає різниця між ними.
11. Пояснити значення виразу «позитивізм епохи просвітництва».
12. Міждисциплінарний синтез і його застосування в історичних дослідженнях прихильників школи «Нові історики».
13. «Нові історики» вважали, що історик-росіянин ні в якому разі не зможе продовжити опис історичної події, початий істориком-українцем. Чому?
14. Чим відрізняється «опис того, що відбулося» від аналізу структур?
15. Описати рівень сучасного розвитку усної історії в країнах Західної Європи з рівнем розвитку в Україні.
16. Технологія історичних досліджень методом усної історії.
17. Значення досліджень усної історії.
18. Чому інформація про історичні події дуже часто кардинально відрізняється від інформації, отриманої методом усної історії?

19. На які форми і типи можна поділити дані, зібрані методом «усної історії»? Виникнення історії «знизу» як супутнім з історичною наукою відгалуженням однієї з гуманітарних дисциплін.
20. Описати рівень наукового дослідження історії «знизу» в Україні.
21. Чим відрізняється історія «знизу» від історії «повсякдення».
22. Назвати допустимий діапазон можливих пошуків матеріалу для дослідження історії «знизу».
23. Які причини проблем, що виникають при дослідженні історії «знизу» на теренах сучасної України?
24. Пояснити значення терміну «мікроісторія».
25. Визначити рівень наукового дослідження мікроісторії як супутнього відгалуження історичної науки.
26. Що дають досліднику історії знання мікроісторії?
27. Який результат ми отримуємо, синтезуючи мікроісторію і соціологію?
28. Привести конкретний приклад розширення можливостей дослідника історії у процесі дослідження мікроісторії.
29. Роль і значення нарративу в дослідженнях мікроісторії.
30. Пояснити значення слова «поняття» на побутовому і науковому рівні.
31. Сучасний рівень наукового розпрацювання понять.
32. Чи є історичні поняття інструментом пізнання?
33. Чи в усіх випадках збігається інтерпретація історичних процесів з еволюційним рівнем розвитку суспільства?
34. Пояснити сучасне розуміння значення понять: патріотизм, життєвий простір.
35. Чим пояснити властивість понять з плином часу змінювати значення?
36. Назвати категорії пам'яті.
37. Визначити взаємозалежність між історичною пам'яттю і знанням історії.
38. Історична пам'ять і її вплив на формування методологічних принципів.
39. Колективна пам'ять і міжнародні відносини.

40. Шлях урегулювання проблемних моментів у міжнародних відносинах.
41. Коли історія менталітету утвердилася як відокремлена супутня з історичною наукою дисципліна?
42. Окреслити сучасний рівень наукового дослідження теми.
43. Визначити шкалу сучасних суспільно-політичних цінностей.
44. Окреслити менталітет як комплексну визначальну ознаку національної самоідентичності.
45. Розкрити суть технології деформування менталітету на прикладі держав пострадянського простору.

Список рекомендованої літератури

1. Аллан Мегилл. Историческая эпистемология. – М.: «Канон +», 2007. – 479 с.
2. Арон Раймон. Мир і війна між націями. – К.: «Юніверс», 2000. – 685 с.
3. Вашкевич В.М. Історична свідомість студентської молоді. Ціннісно-світоглядні орієнтири – К.: ЗАТ «Віпол», 2010. – 274 с.
4. Вышегородцева О.В., Счастливец Р.А. Проблемы методологии социально-гуманитарного знания // Философия науки. – М.: «Канон +», 2007. – С. 326-380.
5. Дюркгейм Эмиль. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Конон, 1995. – 349 с.
6. Зашкільняк Леонід. Методологія від давнини до сучасності. Електронний підручник. – Львів, 1999. – 226 с.
7. Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы. / Под. редакцией Могильницкий Б.Г., Николаева И.Ю. – М.: «Логос», 2005. – 192 с.
8. Нові перспективи історіописання / За редакцією Пітера Берка. – К.: «Ніка-Центр», 2004. – 379 с.
9. Междисциплинарный синтез: прошлое, настоящее, ... возможные перспективы / Редактор Сумарокова В.С. – М.: «Логос», 2005. – 186 с.
10. Поппер Карл. Открытое общество и его враги. В двух томах. / Международный фонд «Культурная инициатива» // Т. – 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – М. 1992. – 525 с.
11. Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко; (Михайло Москаленко редактор, Віктор Шовкун переклав з французької). – К.: «Основи», 2003. – 325 с.
12. Нагорна Л. Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. // Історичний журнал. – Число 1-3. – К.: 2010. – С. 3-13.

Богдан Черномаз

**МЕТОДОЛОГІЯ
ІСТОРІЇ
XX ст.**

Навчальний посібник

Здано до набору 10.05.2011 р. Папір офсетний. Умовн.-друк арк. 6,51.

Підписано до друку 5.07.2011 р. Гарнітура Times.

Наклад 300 прим. Формат 60x84 1/16. Друк офсетний.

Зам. № 829.

Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство
Черкаської обласної ради
20300, м. Умань, вул. Шевченка, 26

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1137 від 02.12.2002 р.

